

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
КИЇВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ ЛІНГВІСТИЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
Кафедра психології, педагогіки і туризму

Кваліфікаційна робота бакалавра
на тему: «Особливості організації та перспективи розвитку релігійного
туризму в Україні»

Допущено до захисту
« ____ » _____ 2021 року

Завідувач кафедри
психології, педагогіки і туризму

_____ д. пед. н., проф. Матвієнко О. В.
(підпис)

студентки групи Т 01–17
факультету перекладознавства
освітньо-професійної програми
Туристичне обслуговування
за спеціальністю 242 Туризм
Герєнтьєва Михайла Віталійовича

Науковий керівник:
проф. д. і. н., кафедри психології,
педагогіки і туризму Васильчук В. М.

Національна шкала _____
Кількість балів _____
Оцінка ЄКТС _____

ЗМІСТ

ВСТУП.....	3
РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ОСНОВИ ДОСЛІДЖЕННЯ РЕЛІГІЙНОГО ТУРИЗМУ.....	6
1.1. Історіографія, дослідження та сучасний стан наукової розробки проблеми.....	6
1.2. Еволюція розвитку релігійного туризму.....	13
РОЗДІЛ 2. РЕГІОНАЛЬНІ АСПЕКТИ РЕЛІГІЙНОГО ТУРИЗМУ В УКРАЇНІ.....	22
2.1. Основні релігійно-паломницькі осередки православ'я в Україні.....	22
2.2. Паломницькі центри та святині католицизму на теренах України.....	28
2.3. Знакові місця юдейського паломництва в Україні.....	34
2.4. Релігійно-паломницька спадщина ісламських громад в Україні.....	45
РОЗДІЛ 3. ОСОБЛИВОСТІ ОРГАНІЗАЦІЇ РЕЛІГІЙНОГО ТУРИЗМУ В УКРАЇНІ.....	51
3.1. Вплив пандемії COVID-19 на релігійний туризм в Україні.....	51
3.2. Тенденції та перспективи розвитку релігійного туризму та паломництва в державі.....	57
ВИСНОВКИ.....	62
РЕЗЮМЕ / RESUME.....	69
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ.....	71
ДОДАТКИ.....	80

ВСТУП

Актуальність теми: Останнім часом на світовому ринку туристичних послуг неабияк активізувався такий напрямок, як релігійний туризм. Даний вид туризму безпосередньо пов'язаний з відвідуванням релігійних святинь і духовним вдосконаленням особистості. Релігійний туризм відіграє велику роль в системі міжнародного і внутрішнього туризму окремих держав світу. Люди вирушають в паломницькі та екскурсійні поїздки до святих місць і релігійних центрів.

Не оминули останні тенденції й вітчизняний туристичний ринок, адже Україна постає перед іноземним паломником однією з європейських перлин, яка володіє багатою духовно-сакральною спадщиною. На теренах нашої Батьківщини збереглися історико-культурні пам'ятки християнства, ісламу, іудаїзму та інших релігій і етносів. Вони є привабливими культурними і сакральними осередками для українців, поляків, євреїв, кримських татар, караїмів, інших вихідців з України та їхніх нащадків, які проживають вже за її межами. Останніми роками ці люди здійснюють приватні і неорганізовані паломницькі поїздки до місць, пов'язаних з визначними датами, подіями, особистостями їхнього етноконфесійного минулого.

Також важливо зазначити ще декілька пунктів, які зумовлюють актуальність даної роботи. Насамперед, це дослідження теми впливу пандемії коронавірусу, яка без жодних сумнівів внесла свої корективи та радикальні зміни в організацію релігійних турів в Україні. У зв'язку з цим впливає логічна потреба в необхідності проаналізувати останні події, виявити їх безпосередній вплив, а також окреслити тенденції та перспективи розвитку релігійного туризму в нашій державі.

Постановка проблеми та ступінь розробленості теми. На даному етапі розвитку туристичної галузі ринок релігійно-паломницького сегменту займає дедалі важливіше, а також є невід'ємною його частиною. Теоретико-концептуальною основою наукового дослідження релігійного простору

слугували праці таких дослідників: Яроцький П.Л. та Дусенко С.В. [5, 6], Задвірний В.Л., Юдін А.В. [42], Жданов Н.С. [5, 24, 32], Бабкін А.В. [10], Фернандес К. [11], Зорін І.В. [18], Лучицька С.І. [21], Любіцева О.О., Романчук С.П. [38] та інші.

Мета дослідження полягає у розкритті специфічних особливостей організації та перспектив розвитку релігійного туризму в Україні.

Завдання роботи:

1. проаналізувати історіографію, дослідження та сучасний стан наукової розробки проблеми;
2. охарактеризувати еволюцію розвитку релігійного туризму;
3. дослідити релігійно-паломницькі осередки православ'я, католицизму, іудаїзму та ісламу в країні;
4. встановити вплив пандемії COVID-19 на релігійний туризм в Україні;
5. окреслити тенденції та перспективи розвитку релігійного туризму в державі.

Об'єктом дослідження є релігійний туризм в Україні.

Предметом дослідження є характерні особливості організації та перспективи розвитку релігійного туризму в Україні.

Методи дослідження:

- теоретичні: аналіз, синтез, систематизація, зіставлення, класифікація наукових джерел;
- порівняльний метод, що дозволив з'ясувати відмінності та спільні риси в організації релігійних турів залежно від конфесії;
- історичний метод, що дав можливість прослідкувати еволюцію розвитку релігійного туризму в Україні.

Ступінь вирішення проблеми в дослідженні та практичне значення одержаних результатів. Під час виконання роботи були досягнуті наступні завдання:

1. проаналізовані історіографія, дослідження та сучасний стан наукової розробки проблеми;

2. дана характеристика еволюції розвитку релігійного туризму;
3. досліджені релігійно-паломницькі осередки православ'я, католицизму, іудаїзму та ісламу в країні;
4. встановлений вплив пандемії COVID-19 на релігійний туризм в Україні;
5. окреслені тенденції та перспективи розвитку релігійного туризму в державі.

Робота складається зі вступу, трьох розділів з підрозділами, загальних висновків, резюме, списку використаних джерел і додатків. Загальний обсяг роботи складає 83 сторінки, з них основного тексту – 70 сторінок.

РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ОСНОВИ ДОСЛІДЖЕННЯ РЕЛІГІЙНОГО ТУРИЗМУ

1.1. Історіографія, дослідження та сучасний стан наукової розробки проблеми

Історія релігійного туризму сягає корінням глибокої давнини. Перші відомості про подорожі з культовими цілями відносяться ще до періоду Античності. Відомо, що стародавні греки та римляни відвідували святилища і храми язичницьких богів і богинь. Найвідоміший культовий центр Еллади знаходився в Дельфах і мав загальногрецьке значення завдяки своєму відомому оракулу. Велика кількість мандрівників відвідувала це місце, аби почути передбачення на майбутнє від жриці-віщунки Піфії.

Сьогодні, як і багато століть назад, релігійні переконання є одним з головних мотивів подорожей. Щороку сотні мільйонів осіб в світі здійснюють паломництво. Віруючі мандрують для поклоніння святиням з метою задовольнити свої духовні потреби, які можуть досить суттєво відрізнятися, що, в свою чергу, залежить від приналежності до тієї чи іншої конфесії.

Для географічного вивчення широкої і досить строкатої картини паломництва використовується метод районування, згідно з яким у світі нараховується 11 макрорегіонів паломництва:

- Християнська Європа;
- Північна Америка з домінуючим становищем християнства й численними народними віруваннями індіанців;
- Латинська Америка з переважанням християнства і місцевими традиційними релігіями;
- Північна Африка з переважанням ісламу;
- Західна і Східна Африка, де панує іслам, і існують окремі центри християнства і традиційних релігій;

- Західна Азія з домінантою ісламу, а також анклавом християнства та іудаїзму,
- Південна Азія, де набули поширення індуїзм і буддизм, а також є центри християнства, джайнізму, сикхізму та ісламу;
- Південно-Східна Азія з традиційним поширенням буддизму, конфуціанства та синтоїзму;
- Центральна Азія з домінантою буддизму (здебільшого тибетського ламаїзму);
- Середня Азія з пануванням ісламу.

Кожен макрорегіон відомий, перш за все, світовими центрами паломництва. Вони приймають міжнародні потоки віруючих і нерідко поєднують релігійну спеціалізацію з функціями адміністративного, промислового й культурного туристичних центрів.

Ватро відзначити, що поширення та розвиток релігійного туризму не оминули й Україну. Адже багатовікова культурно-історична спадщина нашої держави, у тому числі й релігійна, відображає все розмаїття її духовного життя, тим самим приваблюючи паломників з усього світу.

Незважаючи на те, що закордонний досвід не є універсальним зразком для розвитку вітчизняного туризму, певні досягнення зарубіжного туризму, які вже стали частиною історії, в Україні ще тільки починаються. Знайомство з накопиченими знаннями та досвідом зарубіжних країн можуть бути корисними у розв'язанні базових проблем вітчизняного туризму, а також для подолання стереотипів, що склалися в області організації паломницького туризму в епоху технічного прогресу і глобалізації [1, с. 326].

Європа характеризується багатоманітною мережею пам'яток релігійного значення, які ще за часів Середньовіччя набули неабиякої популярності серед паломників. Наприклад, в Італії, Словаччині та Польщі влада докладает чималих зусиль з просування паломницьких маршрутів, багатих на історію та духовність. Для Європейського Союзу підтримка напрямків, якими подорожують як паломники, так і світські туристи, що проявляють інтерес до

об'єктів сакральної спадщини, має велике значення задля забезпечення сталого розвитку релігійного туризму. Це відображається безпосередньо у різних формах фінансування, створенні маркетингових стратегій, розробці рекламних проектів з метою всебічної популяризації певних об'єктів і маршрутів паломницької та релігійно-пізнавальної спрямованості.

У Словаччині, незважаючи на те, що країна не наділена високим статусом розповсюдження паломницьких мандрівок, особливо актуальним є вивчення і класифікація релігійних і визначних пам'яток, пов'язаних зі специфікою та історичним розвитком території. Польські дослідники також вважають, що релігійний туризм є особливим видом туризму, який у багатьох провінціях Польщі має великий потенціал для розвитку.

Кожен центр може зробити свій унікальний внесок у розвиток паломницького туризму шляхом створення спільного туристичного продукту. Поєднання у розробках туристичних стратегій як сакральних пам'яток, так і одночасного просування туристичного потенціалу регіону сприятиме збільшенню інтересу з боку туристів-паломників. Розвиток цієї форми туризму слугуватиме імпульсом для економічного зростання й розвитку необхідної туристичної інфраструктури в регіоні [2, с. 210].

Говорячи про появу та поширення організованих форм паломницьких турів за кордоном, варто відзначити, що цей процес розпочався вже досить давно. Турфірми, що спеціалізуються на паломництві, користуються попитом у вірян різноманітних конфесій: християн (православних, католиків, протестантів), а також мусульман і буддистів. До прикладу, ізраїльський туроператор «Albina Tours» займається організацією релігійних турів до Святої Землі ще з 1949 року. Його послугами користуються паломники з США, Великобританії та Ефіопії.

Фірма забезпечує цілодобовий сервіс, організовує індивідуальні і групові тури та зустрічі паломників з членами місцевих громад Святої Землі. Компанія має у штаті кваліфікованих гідів – християн, мусульман, іудеїв, які володіють

мовою клієнта, а також досвідчених водіїв, які досконало знають місцевість проведення подорожі.

Вартість маршрутів калькулюється індивідуально і залежить від дати поїздки (в піковий сезон на великі релігійні свята ціни значно зростають), класу розміщення, кількості подорожуючих (чим більше, тим дешевше) тощо.

Турфірма «1st Haj&Umra» (Великобританія, Лондон) займається організацією хаджу і умри, вона забезпечує повний сервіс, включаючи оформлення необхідних документів для поїздки в Саудівську Аравію.

Організацією паломницьких турів для буддистів за кордоном займається турфірма «Insight Travel» у США (з 2000 р.). Вона організовує тури до Китаю (від 3450 \$ на 22 дні), Індії і Непалу (від 4350 \$ на 19 днів), Бутану (від 4850 \$ на 16 днів), Японії (від 5950 \$ на 13 днів).

В Іспанії відомою є турфірма «Holy Place in Spain», яка займається організацією паломницьких турів до Іспанії та Португалії для католиків вже більше 10 років.

Характерною особливістю іноземних паломницьких турфірм є те, що вони забезпечують своїх клієнтів повним сервісом, надають гідів аналогічного віросповідання, забезпечують необхідною духовною літературою, а також ретельно враховують релігійні обмеження паломників в їжі, одязі, відпочинку тощо [3].

Проблематика релігійного туризму не достатньо висвітлена в українській науковій літературі. Це проблеми наукової рецепції об'єктів релігійного туризму, суті та специфіки релігійного туризму як явища комунікації, сукупності впливів його об'єктів на людську особистість, ціннісно-смиислового обрису людської особистості, який актуалізується завдяки мандрівкам об'єктами релігійного туризму, етичний кодекс поведінки в культових місцях, проблеми історичної пам'яті, співдії з громадами всередині полікультурного суспільства та багатьох інших, які тією чи іншою мірою пов'язані з сутністю релігійного туризму.

Питання розвитку релігійного туризму в Україні знайшло своє найбільш узагальнене відображення в окремих працях істориків, географів, мистецтвознавців, і викладені зокрема в навчальних посібниках, авторами яких є Шаблій О.І., Шевчук Л.Т., Павлов С.В., Бейдик О.О. [4].

Водночас, матеріали, присвячені конкретним проблемам розвитку релігійного туризму носять надто загальний характер. Наприклад, статті фахівців Яроцького П.Л., Жданова Н.С. обмежуються лише висвітленням факторів, що сприяють становленню релігійного туризму [5].

Одним з нагальних питань у вивченні поняття релігійного туризму є диференціація та визначення відмінностей між паломницьким туризмом та подорожами релігійно-пізнавальної спрямованості. Почавши своє існування в період Середньовіччя, паломницький туризм зазнав суттєвих змін. Сучасний релігійний туризм і середньовічне паломництво, за метафоричним порівнянням американського науковця Г. Холдернесса співвідносяться одне з іншим «як предмет і відбита ним тінь» [6, с. 345].

Ряд західних фахівців таких, як П. Луїс-Гонсалес, Кс. Сантос, Дж. Насш, С. Сіарс, Х. Тукер, Е. Вілліамса, ґрунтуючись на проведених дослідженнях, відзначають потенційну відмінність паломницької та туристичної поведінки, вказуючи на невідповідність між традиційною сакральністю акту паломництва і спостережуваною світською поведінкою сучасних паломників (пошук ландшафтів, потреба розслабитися, на деякий час відійти від тиску повсякденного життя). На їхню думку, цей факт свідчить ні про що інше, як про поступову секуляризацію паломництва. Таким чином, релігійний туризм пізнавального типу покликаний розширити потенційну аудиторію відвідувачів святих місць за рахунок осіб, які не в повній мірі готові до паломництва, але при цьому так чи інакше відчують до нього певний інтерес [7].

У своєму дисертаційному дослідженні науковець П. Арсе визначає туризм як подорож з одного місця в інше з певною метою з подальшим поверненням до постійного місця проживання. Згідно з цим визначенням, туризм може включати паломництво, ділові поїздки, рекреаційні канікули,

поїздки з науковими цілями, або ж навіть комбінацію всього перерахованого. Дане визначення свідчить про розмитості кордонів між паломництвом і туризмом, а також формування їх «гібриду» [8, с. 107].

Окрім цього, великого розмаху в зарубіжних наукових дослідженнях також отримала типізація релігійних туристів на основі вивчення мотивів їх подорожей. Мотиваційні і поведінкові аспекти паломництва вивчаються за допомогою соціологічних методів – анкетування і інтерв'ювання [9, с. 201], методу «активного спостереження» за участі в священних ритуалах і церемоніях [10, с. 316], а також методу самоідентифікації (самостійного визначення свого статусу). Майданчиками для проведення таких досліджень часто виступають культові установи. Робляться також спроби вивчення мотиваційних засад за допомогою аналізу інтерв'ю, публікованих в ЗМІ, оповідань прочан, розміщених в інтернет-блогах, а також використовуючи описові моделі паломників, наведені в науковій літературі [11, с. 160]. Більшість дослідників відзначають труднощі і обмеження при зборі даних, що пояснюється специфікою досліджуваного об'єкта.

Основні мотиви релігійних паломників, які відвідують святі місця, пов'язані з духовним вдосконаленням, оновленням, проханнями про Божу благодать і здоров'я. Класифікація мотивів допомагає знайти засоби взаємодії між релігійними і світськими елементами туристичних поїздок, що спонукає розробляти стратегію залучення кожного типу мандрівників [12, с. 162].

Цікавим видається ще й той факт, що вивченню піддаються не тільки мотиви самих паломників, але і мотивація інвесторів, які беруть участь в створенні релігійних туристичних продуктів. Вивчається також думка постійних мешканців святих місць, наприклад, буддистських ченців, представників ісламського світу з приводу прибуття великої кількості прочан і пов'язаних з цим можливих змін як в інфраструктурі, так і в повсякденному житті та духовних практиках місцевих. Загалом повідомляється, що соціально-культурні наслідки паломницького туризму сприймаються в цілому позитивно [13, с. 36].

На згадку про звершені подорожі, релігійні туристи зазвичай прагнуть придбати різні матеріальні об'єкти – сувеніри, які необхідно сприймати як товари з певним значенням, виявляти і матеріалізувати ті особливості, якими туристи їх наділяють [14, с. 25].

Дослідження, проведене відомим ізраїльським вченим Н. Коллінс–Креїнером на основі географічних, демографічних та психологічних характеристик відвідувачів єврейських священних місць продемонструвало, що паломницькі святині приваблюють надзвичайно різноманітний контингент – від свідомих прочан і релігійних мандрівників до світських туристів, що перетворює їх з суто паломницьких об'єктів на релігійно-туристичні дестинації [15, с. 439].

Найчастіше релігійні святині цікавлять туристів як універсальні цінності. Яскравим прикладом є Гереме – музей під відкритим небом, печерні поселення в історичній області Каппадокія в Туреччині, що входять до списку Всесвітньої спадщини ЮНЕСКО. Дослідники також стурбовані напруженістю, пов'язаною з неіконографічною природою ісламу і спробами навмисного пошкодження фресок. Вони приходять до висновку про необхідність обговорення цієї проблеми під егідою ЮНЕСКО [16, с. 229].

Цілком очевидно, що подорожі, пов'язані з релігійними місцями і паломницькими фестивалями повинні приносити прибуток не тільки розробникам самого туристичного продукту, а й тим об'єктам, через які проходять паломницькі маршрути. Однак проведені підрахунки показують, що в результаті аскетичного способу життя паломників, економічний ефект від їх присутності є мінімальним [17, с. 87].

У зарубіжній фаховій літературі обговорюється також питання про використання інтернету в рекламі релігійного і паломницького туризму. Дослідження було проведено в Індії з використанням соціологічних методів – анкетування і інтерв'ювання паломників і членів Правління святинь. Також аналізувалися наповнення та оформлення сайтів релігійних об'єктів.

Результати показали, що використання комунікаційних технологій забезпечує зручність і комфорт для паломників, надає доступ до інформації і, відповідно, сприяє високому рівню обізнаності [18, с. 510].

Загальновідомо, що залучення інтернету до арсеналу рекламних інструментів є невід'ємною частиною сучасної маркетингової стратегії туристичних компаній, фірм та організацій. Особливий акцент зарубіжні науковці роблять на комунікації в соціальних мережах. В умовах сьогодення, коли населення масово перетворюється на онлайн-користувачів, організаторам релігійного туризму необхідно знайти нову модель взаємодії зі своїми клієнтами, активно просуваючи пам'ятки культурної та сакральної спадщини з використанням соціальних медіа-платформ [19, с. 224].

Таким чином, можна дійти висновку, що тематика подорожей з паломницькою та релігійно-пізнавальною метою привертає увагу дедалі більшої кількості як зарубіжних, так і українських дослідників. У своїх наукових роботах і публікаціях вони змістовно та обґрунтовано доводять неоціненний внесок подорожей релігійного спрямування для розвитку індустрії туризму загалом. Останнім часом все більшого значення набуває питання щодо використання новітніх технологій (інтернету, соцмереж тощо) та інших засобів реклами задля просування релігійно-паломницьких турів серед населення. Фахівці з даної сфери також активно залучені до вивчення всесвітнього досвіду та специфіки організації мандрівок із духовною метою.

1.2. Еволюція розвитку релігійного туризму

Починаючи з найдавніших часів паломництво було одним з мотиваційних чинників для мандрівництва людей в світі. Ще з часів перших цивілізацій дійшли свідчення про вірування у те, що молитва більш дієва у певних місцевостях, що мають те чи інше відношення до божества. Сакральність певних місць визначається їх роллю у становленні релігії. Вона пов'язана з подіями, що впливали на становлення віри, з діяннями святих або певними

дивами тощо. Здавна вважалось, що їх відвідання наближає людину до Бога, тому що ці місця ніби обрані ним для спілкування з людьми і на знак цього певним чином відзначені містичними властивостями.

Відомо, що давні євреї кожного року відвідували Єрусалимський Храм, щоб здійснити обряд жертвоприношення. Ці відвідини були обов'язкові у певні іудейські свята і на цей час припинялися конфлікти, тимчасово скасовувалися митні обмеження, облаштовувались мости і дороги до Храму, а біля нього збиралися торговці святим крамом та лихварі, що обмінювали гроші для купівлі жертвних тварин [20].

Для спілкування з богами відправлялись у найвіддаленіші храми греки та римляни, а також представники інших народів, що сповідували еллінське язичництво.

У християнському світі паломництво до країни, де відбувались діяння земного життя Спасителя, стало звичним з IV ст. н. е. під впливом прикладу святої Олени, діяльність якої сприяла дослідженню Святої Землі, її значній сакралізації. З цією землею пов'язані діяння пророка Мухаммада (іслам) та історія іудаїзму. Свята Земля, «коліска трьох релігій» – є найвизначнішою сакральною святинею нашої цивілізації [21].

Масового характеру набуло паломництво до Святої Землі, в Палестину, за часів хрестових походів. В Єрусалимському королівстві, зважаючи на потреби паломників, утворилась відповідна сфера діяльності для задоволення потреб віруючих, що окрім відвідування святинь включала їх безпечне транспортування, розміщення та харчування. З'явилося відповідне інформаційне забезпечення: з IV ст. стали відомі путівники по Святій Землі (Бордоський путівник 333 р. з описами Святої Землі).

Паломництво зростало з поширенням християнства, розвиваючись із зростанням релігійності населення. В середні віки паломництво набуло такого розмаху, що навіть утворились і поширились цехи професійних паломників, яких замість себе наймали багаті люди для здійснення поклоніння. Відповідно

поширювалась та удосконалювалась організація паломництва, створювалась відповідна інфраструктура [22].

Маршрути паломництва спочатку були виключно сухопутні й проходили півднем Європи та через Малу Азію. Довгий, складний і небезпечний шлях займав декілька років. Згодом розвиток судноплавства значно скоротив витрати часу, а морський шлях став основним паломницьким маршрутом до Палестини. Головними центрами, де збирались паломники були порти Південної Європи: Венеція, Генуя, Марсель. З усіх кінців європейської землі до Венеції, а пізніше й Марселю, стікалися невеликими групами пілігрими у спеціальному одязі, що вирізняв їх серед інших подорожніх: довгі сірі плащі з нашитим на них червоним хрестом, крилаті капелюхи, каліги (особливі сандалії). Обов'язковими були фляга для води та посох. Вони йшли (бо саме так слід було робити – йти пішки, і в цьому теж був елемент служіння), користуючись у дорозі притулком монастирів, замків, маєтків та простих осель. Поступово на базі монастирів створилися мережі, що надавали послуги паломникам [23].

Християнське православне паломництво з території України до Святої Землі має давню вікову традицію: відомі джерела відносять її до XI-XII ст. Зокрема «Житие и хождение Даниила, русской земли игумена» залишило свідоцтво паломництва ігумена Данила з Чернігівських земель і містить не тільки описи святих місць, але й відомості з організації паломництва за часів Єрусалимського королівства [24].

Паломники з Англії в XIV-XV століттях здійснювали подорожі головним чином до Риму та Єрусалиму і найчастіше вони були пов'язані з серйозними труднощами. Починаючи з 1388 року англійські пілігрими, за наказом короля Річарда II, зобов'язані були отримати і мати при собі спеціальні дозволи, прообраз сьогоденного паспорта. Одні паломники подорожували з міркувань віри, багато інших відправлялися в дорогу просто з любові до подорожей, очікуючи знайти спілкування з веселими супутниками, розваги в придорожніх харчевнях та інші задоволення.

Загальні суспільні тенденції (розвиток промисловості, удосконалення транспортних засобів та шляхів сполучення, суттєві зрушення в способі життя населення, підвищення середнього рівня життя, зміни геополітичної ситуації та інші об'єктивні причини) сприяли популяризації паломництва і, відповідно, формуванню повноцінної індустрії, розквіт якої припадає на другу половину XIX ст.

У Західній Європі, особливо у Франції та Німеччині, у цей час щорічно починають організовуватися паломницькі каравани до Святої Землі по 300–400 осіб. Значно виріс потік православних паломників з території Російської імперії, зокрема й з України. Центром збору православних паломників стала Одеса, а морський шлях, яким вони діставались до Святої Землі, пролягав через Константинополь. Якщо на початку сторіччя їх щорічна чисельність не перевищувала кількох десятків, то в 1820 р. вона вже досягла 200 чол., а в 1840–х роках подвоїлась, склавши в кінці сторіччя майже 5 тис. чол [25].

Але найбільший потік паломників спостерігається з кінця XIX ст. до початку Першої світової війни, що пов'язано з поліпшенням транспортного сполучення, його значним здешевленням.

У той час, як паломництво з Російської імперії набрало сталих організаційних форм у другій половині XIX ст., паломники греко–католики західноукраїнських земель, що входили до складу Австро–Угорщини, чекали на цей момент аж до початку XX ст. Перше відоме нам паломництво було організоване в 1906 р. за участю митрополита Галицького архієпископа Львівського Андрія Шептицького за сприянням досвідченого організатора паломництва з Тиролю полковника Генріха Гіммема фон Агісбурга. Організаційні засади базувались на схемі тирольського товариства «Palastina Pilgerverein», що до того організувало 9 аналогічних подорожей за європейськими стандартами того часу [26].

Традиції буддійського паломництва датуються періодом життя самого Будди. Згідно канону Тріпітака, Будда заповідав своїм послідовникам

відвідувати місця, де він народився, отримав просвітлення, прочитав свою першу проповідь та пішов із цього світу.

У V-VIII ст. здійснювалися паломництва китайських ченців буддистів до Індії двома шляхами. Перший, «північний», маршрут пролягав по Великому шовковому шляху через Афганістан і Пакистан, а другий – через Південно–Китайське море та Бенгальською затокою.

Протягом багатьох віків паломництво було практично єдиним видом подорожування, не пов'язаним з жодною корисливою, матеріальною метою, що збігається з сучасним поняттям туризму як суспільного явища.

Втім, говорячи про сучасний етап розвитку галузі релігійного туризму (кінець XX – початок XXI ст.) варто зазначити, що він зазнає небезпечних викликів. Останнім часом світ дедалі частіше стикається з етнічними і релігійними конфліктами. Релігійний екстремізм загрожує не лише окремим країнам і народам, а став реальною загрозою світовому миру і міжнародній безпеці [27, с. 35].

Етнорелігійні конфлікти спалахують майже на всіх континентах. Криваві зіткнення відбуваються між християнами і мусульманами у ряді країн Азії та Африки (Філіппінах, Індонезії, Замбії, Судані, Сомалі та ін.), на Балканах (в Боснії, Герцеговині, Косово, Македонії). Релігійний екстремізм спричиняє суспільну напругу і людські жертви в Індії та Пакистані (індуїстсько–ісламські зіткнення). Конфлікти у Середній та Центральній Азії (Узбекистан, Таджикистан, Киргизія, Афганістан) і на Кавказі значною мірою викликані релігійним екстремізмом, базою якого є ісламський фундаменталізм, що уже вписав криваві сторінки в новітню історію таких країн, як Алжир, Єгипет, Ліван та постійно підживлює палестино–ізраїльський конфлікт [28, с. 16].

Останнім часом терористичні акції релігійних екстремістів безпосередньо здійснюються проти туристів і туристських фірм та кампаній (Єгипет, Алжир, Ізраїль, Індія, Пакистан). У результаті окремі країни закривають свої кордони для міжнародного туризму, індустрія туризму в них занепадає, знищується його інфраструктура, а відтак виснажується державний

бюджет, знижується життєвий рівень населення (прикладом можуть бути території колишньої Югославії, або події 1988 року в Єгипті, коли ісламські фундаменталісти розстріляли 54 туристів з Європи біля єгипетських пірамід, внаслідок чого цей регіон був закритим для міжнародного туризму [29, с. 65].

Саме як один з видів туризму релігійні подорожі органічно увійшли в сучасний туристичний процес. На нього припадає 3-5% обсягу світового туристичного потоку, а за оцінками фахівців Всесвітньої туристичної організації (ВТО), ця галузь через декілька років може зайняти до 20% світового туристичного ринку. Тим більше що паломників, які прямують до святих місць зазвичай не бентежать навіть військові дії, що ведуться в цих районах [30, с. 8].

Така тенденція пояснюється стрімким зростанням інтересу сучасного суспільства до духовності, обрядів і містичних практик не лише своєї релігії, а й інших народів. Особливо яскраво це простежується серед населення країн СНД, яке досить тривалий період знаходилося під атеїстичним диктатом радянської системи, що намагалася повністю викоринити та заборонити будь-які прояви віри в Бога.

З розширенням мережі туристичних послуг до здійснення паломницьких подорожей з метою поклоніння як власним духовним святиням, так і святиням інших народів і культур залучається все більша кількість туристів. Це вплинуло на розвиток і формування сучасної теорії туризму (туризмології), згідно з якою різноманітність релігійних святинь, духовних центрів та різноманітних релігійних шкіл розглядається як надбання всього людства [31].

Як зазначають розробники і дослідники цієї теорії, в більшості випадків важко встановити чітку диференціацію мотивів, які спонукають людину ХХІ століття здійснювати подорож до об'єктів поклоніння. Основою ж такої мотивації постає, насамперед, духовна потреба. Беручи за головний критерій туризмології туристичну подорож та ряд пов'язаних із нею послуг, під релігійним туризмом розуміється «вид діяльності, пов'язаний з наданням

послуг і задоволенням потреб туристів, подорожуючих до святих місць і центрів релігійного поклоніння».

Слід звернути увагу на те, що в більшості сучасних країн галузь релігійного туризму є досить розвинутою і прибутковою, а також супроводжується державною підтримкою та приватними інвестиціями. Як уже згадувалося вище, у сучасного релігійного туризму є різновиди: паломництво й пізнавальні тури релігійної спрямованості.

Можна виділити різні види паломництва, які поширені на території України. За кількістю учасників і ознакою сімейної приналежності розрізняють індивідуальні, сімейні і групові паломництва. За тривалістю можна позначити паломництва тривалі і короткі. За православним каноном, паломництвом вважалася поїздка тривалістю більше 10 днів. Залежно від того, в якій країні знаходяться об'єкти, відвідувані паломниками, існують поїздки внутрішні і зарубіжні [32].

Паломники зазвичай висувають набагато менше вимог до рівня і якості обслуговування, харчування, розміщення, ніж пересічний турист. Вони зупиняються на ніч в келіях монастирів, на території ашрамів, в наметових містечках (під час хаджу, наприклад), можуть ночувати в храмах на підлозі або просто на вулиці. Вибір їжі зазвичай невеликий, і вона скромніша, ніж у туристів. У християнських країнах під час постів їжа пісна, в Індії – вегетаріанська [33]. Паломництва пов'язані з відвідуванням певних місць, що визнані святими. Це можуть бути монастирі, храми, природні об'єкти – гори, річки, озера, гаї, печери тощо. Часто паломництва бувають приуроченими до певних свят. Скажімо, в християнстві паломництво у той чи інший храм або монастир може бути приурочено до дня святкування пам'яті місцевошанованих святих [34]. У Ватикан, як правило, вирушають прочани послухати пасхальну проповідь Папи Римського.

Різновидом паломницького туризму є духовно-паломницький туризм, який поки має досить вузьку соціально-психологічну базу. Маються на увазі поїздки туристів з Північної та Південної Америки, Західної та Східної Європи

на різні духовні практики, в першу чергу в Індію, а також у Китай, Тибет, Непал, Японію. Наприклад, одна з мусульманських організацій Казахстану планувала направити своїх членів у міжконфесійний похід до Тибету. Хоча там немає мусульманських святинь, регіон є дуже привабливим для відвідування в духовному відношенні [35].

В Індії ж, до прикладу, об'єктами уваги туристів стають ашрами – центри медитації, йоги, філософії, керовані духовними вчителями, багато з яких відомі далеко за межами Індії. Практики та настанови, які надаються в багатьох ашрамах, а також у Золотому Місті часто виходять за рамки релігійних відправлень або не мають безпосереднього релігійного підґрунтя. Їх важливий, універсальний характер для людей різних віросповідань, національностей, статі, віку та професії, які прагнуть духовного і морального самовдосконалення, пізнання своєї внутрішньої духовної природи [36]. Слід зазначити близькість духовно-паломницького туризму до інших видів туризму. В Індії існують «святі місця», де розташовані рекреаційні курорти, куди приїжджають на лікування як індійці, так і іноземці. Поїздки до цих об'єктів включають елементи релігійного, спортивного та лікувально-оздоровчого туризму [37].

Розвиток загального інтересу до релігійного туризму не обійшов і Україну. Останнім часом зростає кількість туристичних фірм по організації релігійних і паломницьких турів, а також деяких паломницьких служб, організованих при монастирях, церквах, а також інших релігійних організаціях. Тільки за останні роки значно збільшилася кількість туристів, що здійснюють паломництво до релігійних святинь України, а також прямуючих за кордон з релігійно-пізнавальною метою. Основні маршрути таких поїздок пролягають до Ізраїлю, Італії, Греції, Кіпру, Туреччини, Єгипту, Саудівської Аравії, Індії, Китаю та Тибету.

Попри негаразди суспільно-політичного характеру в Україні, вітчизняний туризм демонструє феноменальну життєздатність і динамізм, в першу чергу, завдяки своїй релігійній ресурсній базі. На сьогоднішній день в Україні діє близько 120 паломницьких служб, які займаються організацією екскурсій,

поїздок і паломництва по святих місцях України [38, с. 61]. Наша держава може задовольнити потреби не тільки православних паломників, але й представників інших конфесій. З кожним роком кількість туристів, охочих відвідати духовні і святі місця України збільшується з помітним приростом 10-15% щорічно [39]. Це пояснюється як релігійними мотивами так і туристичним інтересом. Але якщо раніше туристи готові були спати в спальниках у великих залах храмів і монастирів, прийнявши участь у піших походах, то зараз туристи вимагає значно більше комфорту: двомісні номери з повним набором зручностей. А це в свою чергу створює передумови до сталого розвитку туристичної індустрії України загалом.

Отже, підводячи підсумки, слід зауважити, що релігійний туризм має свою глибинну історію, яка походить ще з античних часів. У своєму розвитку подорожі з метою паломництва пройшли низку етапів своєї еволюції, перетворившись з поодиноких мандрівок на організовану галузь в індустрії туризму. Загальновідомим фактом є те, що потреба давньої людини вклонитися святиням, помолитися за когось або попросити відпущення гріхів фіксується з появою перших релігійних вірувань у різних куточках світу. Кожного року на певні свята давні юдеї відправлялися до Єрусалимського храму для виконання обряду жертвоприношення. Римляни та греки, які сповідували еллінське язичництво, також вирушали до місць поклоніння богів. До прикладу, буддійське паломництво було загальновідомим явищем ще за часів життя засновника релігії Будди Шак'ямуні тощо. Говорячи про сучасний етап розвитку галузі релігійного туризму (кінець ХХ – початок ХХІ ст.) варто зазначити, що він зазнає небезпечних викликів, адже останнім часом світ дедалі частіше стикається з етнічними і релігійними конфліктами. Саме як один з видів туризму релігійні подорожі органічно увійшли в сучасний туристичний процес. На нього припадає 3-5% обсягу світового туристичного потоку, а за оцінками фахівців Всесвітньої туристичної організації (ВТО), ця галузь через декілька років може зайняти до 20% світового туристичного ринку.

РОЗДІЛ 2. РЕГІОНАЛЬНІ АСПЕКТИ РЕЛІГІЙНОГО ТУРИЗМУ В УКРАЇНІ

2.1. Основні релігійно-паломницькі осередки православ'я в Україні

Станом на 2020 рік на території України діють наступні церкви, які мають відношення до світового православ'я:

- Православна церква України – автокефальна помісна церква з центром у Києві. Очолюється митрополитом Київським і всієї України Єпіфаній. Станом на грудень 2019 року ПЦУ складалася з 44 єпархій, які об'єднують понад сім тисяч парафій. У них служать понад 4,5 тисячі кліриків, зокрема 62 архієреї. До ПЦУ належать 77 чоловічих і жіночих монастирів, 10 закладів вищої духовної освіти. Кількість вірян на території України становить приблизно 10,7 млн.

- Українська православна церква (Московського патріархату) – має статус самокерованої церкви з правами широкої автономії в складі Російської православної церкви. Очолюється митрополитом Київським і всієї України Онуфрієм. Згідно з опублікованими 6 грудня 2019 року даними, Українська Православна Церква Московського Патріархату об'єднує 53 єпархії, 12 338 парафій і 254 монастирі (за рік відкрито 246 нових парафій). В УПЦ МП 99 архиєреїв (53 єпархіальних, 39 вікарних, 7 на спокої), 12 411 священнослужителів, 4 609 ченців. Кількість духовних навчальних закладів – 17. Кількість вірян на території України становить приблизно 9,5 млн.

- Константинопольська православна церква – автокефальна церква з центром в Стамбулі. Очолюється архієпископом Константинополя – Нового Риму і Вселенським патріархом Варфоломієм I. На території України діють такі її структури: Ставропігія Вселенського патріарха в Києві – має статус ставропігії і постійного представництва КПЦ в Києві (Андріївська церква). Очолюється єпископом Михайлом (Аніщенком).

Україна володіє надзвичайно багатим і широким ресурсом православної сакральної-паломницької спадщини. Це й Києво-Печерська Лавра, яка займає шосте місце в списку найкрасивіших і вражаючих храмів світу. До того ж у конкурсі на кращі 7 чудес України, на думку експертів, вона зайняла перше місце. І Святогірський монастир – місце, куди з'їжджаються люди з усієї України, Росії і сусідніх країн. Соляні печери давно створили Слов'яногірську репутацію лікувального та духовного центру Східної України. І Почаївська лавра – один з найдавніших монастирів України. Засновано лаври було на горі біля містечка Новий Почаїв незабаром після татарського погрому Києва Батием, тобто десь близько 1240-1241 року. Першими засновниками обителі були затворники Києво-Печерської Лаври, які втекли на Волинь від ординського розорення. У соборному храмі над царськими вратами в зірчастому кіюті містилася відома чудотворна Почаївська ікона Богоматері. Чудотворне джерело, огорожене залізною огорожею і покрите ковчегом, перебуває усередині церкви Успіння Пресвятої Богородиці [40].

Знаковими об'єктами для розвитку релігійного туризму є також Манявський скит, пам'ятка архітектури XVII ст., поблизу с. Манява Богородчанського району. Заснований у 1606 р. Й. Княгиницьким, вихованцем Афонського монастиря. Скит Манявський – аскетичний чоловічий монастир східного обряду (український Афон), визначний осередок духовності, культури і мистецтва України. Зараз це відреставрований ансамбль кам'яних і дерев'яних споруд, обгороджених високою кам'яною стіною з вежами і бійницями – вдалий синтез гірського рельєфу і фортифікаційних забудов.

Також значний потенціал для розвитку такої специфічної галузі бізнесу як релігійний туризм має Житомирщина. На території області знаходяться визначні пам'ятки історії та культури – це Овруцький Свято-Василівський храм (окремим фрагментам стін храму нараховується понад 900 років).

Усього в трьох годинах їзди від Харкова по дорозі на старовинне місто Лубни знаходиться нещодавно відроджений, але все-таки зі значною історією, Мгарський монастир. У 1663 році під ім'ям ченця Гедеона в обителі жив Юрій

Хмельницький. Цар Петро I, Т. Шевченко, А. Пушкін, гетьман І. Мазепа та чимало інших видатних особистостей минулого побували в стінах цього дивовижного монастиря. Його історія так і залишається загадкою, адже архіви ченців таємниче зникли після Другої світової війни. Сьогодні тут ченці печуть смачний хліб, вирощують квіти і лікувальні трави і, звісно ж, намагаються прикладом свого духовного життя продемонструвати паломникам, як потрібно жити у мирі та гармонії з Богом [41, с. 289-290].

До релігійних ресурсів крім матеріальних слід також віднести і духовні ресурси, такі як дива, які подеколи відбуваються в певних місцевостях, укріплюють вірян, а також благодать, яку відчують віряни під час знаходження біля святого місця [42, с. 119-120]. З даної точки зору унікальним є Миколаївський храм в с. Кулевча Одеської області, де знаходиться багато святинь, які здатні дивовижно укріплювати віру православних християн, зокрема, мироточивий хрест, Казанська ікона Божої матері, біля якої на засохлих гілках лілії без води проростають живі квіти, Іверська ікона Божої матері, що кровоточить, Ікона Спаса Нерукотворного, що час від часу має властивість самооновлюватися, а також ікони цілителя Пантелеймона і мученика Георгія, образи яких відбилися на склі кіоту [43, с. 278-279].

В Україні здавна шанували Діву Марію як Богоматір і Покрову (покровительку, заступницю, утішительку). Культ Богоматері, йшов від козацьких часів, оскільки в Запорізькій Січі всі церкви носили її ім'я, а запорожці вважали її своєю покровителькою. Звідси особлива увага паломників була звернена до образу Успіння Божої Матері в головному соборі Печерського монастиря. На Різдво Пресвятої Богородиці, Введення в храм Пресвятої Богородиці, Благовіщення і Успіння Божої Матері – в ці чотири свята, присвячені матері Ісуса Христа, тисячі паломників, особливо жінок і незаміжніх дівчат, тягнулися до її образу, сподіваючись отримати її благословення для здійснення своїх дівочих мрій, покращення своєї жіночої долі, зміцнення сімейних стосунків, отримання Божої благодаті для дітей і онуків.

Образ Успіння Божої матері паломники вважали особливо чудотворним, оскільки він з'явився в Києві ще в XI ст. і вважався найдавнішим і найкоштовнішим. Лавра випускала малюнки цього образу, поширювали їх по всій Україні та за її межами, тож вони були своєрідною «рекламою» і «візитівкою» Києво-Печерської Лаври.

Мощі були і залишаються головною святинєю Лаври. Маленькі частини лаврських мощей відправляли як зразок для утворення і визнання мощей в усіх інших монастирях. Цікаво, що навіть в смутні часи антирелігійної пропаганди (30-ті роки минулого століття) працівники Всеукраїнського музейного городка, в який була перетворена Києво-Печерська Лавра, дослідження Дальніх і Близьких печер вважали «невідкладною і важливою науковою справою» [48, 156]. Такий стан справ пояснюється тим, що печерські ніші, церкви, арколії сприяли релігійному використанню печер, їх широкій популяризації, притягували до них навіть у ті часи тисячі паломників і звичайних радянських туристів.

Ще одним важливим місцем паломництва, що знаходиться неподалік Почаївської лаври – Божа гора і комплекс печерних скитів на ній. Божа гора – конусоподібна, покрита змішаним лісом. На вершині знаходиться джерело і скельно-печерний монастир. Дослідник В. Рожко вважає, що цей печерний монастир був заснований в IX-X ст. Причиною паломництва стала легенда, що на цю гору ступила Богородиця і залишила відбиток своєї ступні, рухаючись на допомогу монахам до Почаївської лаври. На думку віруючих прихожан, вода на цій горі з відбитку ноги Божої Матері є цілющою. Це друга святиня, пов'язана із водною стихією в «Почаївському комплексі». Саме це природне явище приваблює сюди туристів і паломників.

Окрему увагу слід приділити тому, що до комплексу паломницького і релігієзнавчого туризму, який базується навколо Почаївської лаври, входить гідрологічна природна пам'ятка сакрального характеру – джерело (купальня) святої праведної Анни в с. Онішківці Рівненської області. На його території знаходиться скит святої праведної Анни Свято-Миколаївського Городоцького

жіночого монастиря УПЦ (МП) [44, с. 558]. Це третя святиня, пов'язана із водою.

На думку видатного румунського релігієзнавця ХХ ст. М. Еліаде, святині, що формуються навколо джерел, спрямовані на активацію релігійних почуттів у віруючих. А саме занурення у водну стихію характеризує собою оновлення і наближення до першоджерела. Символізм води у православному християнстві досить вагомий. Для туристів та паломників відвідати і зануритися у джерельне озеро (купальню) св. Анни рівноцінно духовному оновленню.

Про символізм занурення у водну стихію, яка пов'язана із християнськими святинями, М. Еліаде стверджує наступне: «Занурення у воду символізується поверненням до стану неоформленості, повної регенерації, нового народження, оскільки занурення рівносильне розчиненню будь-яких форм людської свідомості, воно затягує людину у стан того часу, коли ще світ не було створено» [45, с. 488]. Фактично, думки М. Еліаде і практика самих туристів чи паломників підтверджують компенсаторну функцію релігійних святинь, які базуються на водних стихіях.

Контакт з водою завжди передбачає відродження, тому природні рекреаційні ресурси, такі як джерела, завжди викликали неабияке здивування і захоплення серед простих людей. Особливо ті джерела, які за логікою природи не можуть виникнути на тих місцях, де вони існують. Саме такі природні феномени знаходяться на Почаївській та Божій горі.

Отже, за функціональною спрямованістю православного паломництва можна виділити освітні, навчальні, культові, психологічні, оздоровчо-реабілітаційні, пізнавальні та інші види подорожей. За головним мотивом паломництва можна вказати відвідування: храмів, монастирів, мощей святих угодників, чудотворних ікон; могил видатних церковних діячів, цілющих джерел; місць життя й діяльності релігійних подвижників; участь у богослужіннях; участь у звершеннях таїнств (хрещення, сповідь, причастя, вінчання, маслосвяття тощо); участь у релігійних обрядах і церемоніях (хресні ходи, зібрання, публічні проповіді тощо); вивчення релігійної спадщини;

дослідження сакральної архітектури, скульптури, живопису, церковно-ювелірної справи тощо. Духовний сенс паломництва визначається характером релігійної свідомості. Паломники, на відміну від релігійних туристів, беруть участь у релігійних обрядах і таїнствах, отримують повчання й настанови від священників і ченців, які перебувають у монастирях та храмах, що їх відвідують. Паломницькі поїздки можуть відрізнятися різним співвідношенням частки безпосередньо паломництва та частки релігійного туризму. Паломництво в православ'ї може виконує різноманітні функції: духовно-компенсаційну, просвітницько-освітню, навчально-виховну, місіонерську, благодійницьку, психолого-комунікаційну, інформаційно-пізнавальну та інші функції, що потребує подальшого наукового вивчення.

Підсумовуючи вищезазначену інформацію, можна беззаперечно стверджувати, що станом на сьогодні православ'я як одна з основоположних гілок християнства є домінуючою церковною інституцією в сучасній Україні. За кількістю вірян православне віросповідання незалежно від конфесії (ПЦУ, УПЦ МП) посідає перше місце поміж інших конфесій. Тому зовсім не дивно, що наша держава володіє одним з найбагатших в світі ресурсом православної сакрально-паломницької спадщини. До ряду основних релігійно-паломницьких осередків православ'я на українських землях відносять: Києво-Печерську, Почаївську та Святогірську лаври, численні собори – Володимирський, Михайлівський Золотоверхий, Софія Київська, яка має статус національного заповідника, монастирі – Мгарський, Введенський, монастир Афонської ікони Божої Матері, храми – Овруцький Свято-Василівський храм, Миколаївський храм в с. Кулевча Одеської області тощо.

В Україні здавна надзвичайно розповсюдженою є традиція вшанування Богоматері, адже більшість православних українців неодмінно вважають її покровителькою та заступницею. Цим пояснюється той факт, що значна кількість сакральних місць православного паломництва на теренах нашої держави присвячено саме постаті Богородиці Діви Марії. Таким чином, велика кількість православної духовно-паломницької спадщини носить такі іменні

статуси, як Благовіщенський, Успенський, Покровський, Різдва Пресвятої Богородиці – всі вони безпосередньо вказують на той чи інший епізод земного життя Діви Марії.

Неабияку духовну цінність для православних вірян також становлять мощі святих, які, згідно з церковними приписами, спроможні всіляко надавати допомогу тим, хто в покаянні та молитві звертатиметься до них. Одними з перших на давньоукраїнських землях почали вшановуватися мощі преподобних Антонія та Феодосія Печерських, починаючи з XI-XII ст. Саме цим двом святим православний світ завдячує за поширення та розвиток на Русі монашого життя.

Низка фахівців, які вивчають предмет релігійного туризму, схильні стверджувати, що одним з найвиразніших аспектів православного паломництва є потреба прочан здійснювати ритуальні практики, пов'язані з заглибленням у воду: хрещення, пірнання, освячення водою якихось предметів або їжі тощо. Воді надається сакральне значення, бо вона є одним з елементів очищення, повернення до благодаті Божої та внутрішнього оновлення.

2.2. Паломницькі центри та святині католицизму на теренах України

Після падіння радянського режиму і проголошення незалежності України на початку 1990-х років релігійні громади різних конфесій, в тому числі й католицизм, нарешті стають легальними та отримують неабиякий поштовх до відродження. Саме в цей період відбулася низка майнових конфліктів з православними парафіями, пов'язана з поверненням греко-католицьких храмів, примусово переданих після 1946 року до РПЦ. Католикам латинського обряду також вдалося частково повернути в користування свої сакральні об'єкти, втім далеко не всі. Епохальною віхою в історії відродження католицизму в Україні стало перенесення 21 серпня 2005 року резиденції першоієрарха УГКЦ зі Львова до Києва [46].

У червні 2001 року Україну з візитом відвідав папа Іоанн Павло II. У зустрічі з ним взяло участь близько 200 тисяч осіб в Києві та майже два мільйони вірян – у Львові [47].

Станом на сьогодні католицизм, як західна гілка християнства та церковно-інституціональна структура представлена трьома основними конфесіями – це Римо-католицька церква (РКЦ), Українська греко-католицька церква (УГКЦ) та Русинська греко-католицька церква (РГКЦ), юрисдикція якої хоча й знаходиться в США, тим не менш лєвова частка вірян проживає на території Закарпатської області України та в прикордонних районах Угорщини й Словаччини.

Станом на 2021 рік РКЦ в Україні нараховує 7 дієцезій, 1134 парафії, 3 вищі духовні семінарії, 12 єпископів і близько 700 священників, половина з яких іноземці. Кількість вірних – близько 1,5 млн осіб. Від 2008 року її очолює львівський архієпископ–митрополит Мечислав Мокшицький. Керується конференцією єпископів. Інформаційний офіс – Католицький медіа-центр. Найбільший паломницький центр – Бердичівський монастир. Головний навчальний заклад для світських осіб – Інститут Томи Аквінського в Києві (табл. 2.1).

УГКЦ – наразі найбільша помісна католицька церква східного обряду. За даними офіційного щорічного довідника Католицької церкви «Annuario Pontificio» станом на 2016 рік кількість вірян – 4 мільйони 637 тисяч чоловік. Церква налічує 3405 священників і 42 єпископа, у розпорядженні мається 3 828 парафій (табл. 2.2).

В Русинській греко-католицькій церкві розрізняють три незалежні частини – митрополія Піттсбурга в США, незалежна Мукачівська єпархія в Закарпатській області України, яка безпосередньо підпорядковується Святому Престолу та апостольський екзархат Чеської Республіки. За даними вищезгаданого довідника «Annuario Pontificio» за 2016 рік у митрополії Піттсбурга та інших американських єпархіяx (єпархії Парми, Пассайка і Прєсвятої Діви Марії Захисниці) близько 84 тисяч віруючих, 207 парафій, 197

священників. Мукачівська єпархія налічує 320 тисячі членів, 436 парафій, 320 священників. Апостольський екзархат Чехії налічує 17 тисяч осіб, 21 приход, 40 священників. Всього русинів – греко-католиків близько 420 тисяч осіб.

Говорячи безпосередньо про паломницький аспект діяльності усіх католицьких церков на теренах України, то загалом його поділяють на декілька різновидів:

- паломництва-прощі;
- християнський відпочинок;
- освітній релігійний туризм.

Паломництва-прощі в свою чергу можуть поділятися на два різновиди:

1. прощі до місць розташування відомих ікон, санктуаріумів, святинь; подорожі, пов'язані з життям святих;
2. паломництва, що стосуються певних подій (зустрічі з Папою, беатифікації, релігійні свята).

Паломництво – це, передусім, духовна мандрівка. Показовим є український термін, який використовується на позначення цього феномену – «проща», тобто перепрошення Бога за власні гріхи, наближення до нього в зреченні від звичної повсякденності.

Специфіка католицького паломництва в Україні – це, перш за все, відсутність упередженості щодо належності святинь до різних церков. Особливою популярністю користуються: Софія Київська (наразі працює як музейний комплекс), Києво–Печерська Лавра (УПЦ МП), Почаївська Лавра (УПЦ МП), Собор Зарваницької Матері Божої (УГКЦ), Свято–Успенська Унівська лавра (УГКЦ), Крехівський монастир (УГКЦ), Всеукраїнський санктуарій Матері Божої Святого Скапулярію в Бердичеві (РКЦ), Санктуарій Летичівської Богородиці (РКЦ), Кафедральний собор святих апостолів Петра й Павла в Кам'янці–Подільському (РКЦ), перша на теренах колишнього СРСР Хресна дорога в Шаргороді (РКЦ) [48], монастир у селищі Гошів (де зберігається копія Ченстоховської ікони, визнана чудотворною у XVIII ст.), Санктуарій Матері Божої Більшівецької та ін. Окремо слід відзначити с. Грушів

як один з провідних центрів марійних прощ, проте у зв'язку з тим, що немає рішення Ватикану щодо визнання дійсності об'явлення там Богоматері, статус цього центру є сумнівним, хоча він збирає значну кількість паломників [49].

За часом проведення можна відзначити кілька визначних дат – 16 липня (Санктуарій Матері Божої Святого Скапулярію в Бердичеві), 5 серпня (Почаївська Лавра), 15 (28) серпня (Успіння Пресвятої Діви Марії), молодіжні паломництва за маршрутом «Мелітополь-Запоріжжя» в період з останнього тижня липня по перший тиждень серпня тощо.

Наразі внутрішньоукраїнський паломницький рух активно поновлюється, хоча говорити про відродження рівня дорадянських часів ще зарано.

Організаторами цих мандрівок є або миряни, або священники чи монахи. Інформація поширюється насамперед через католицькі ЗМІ, друковані й усні оголошення в парафіях, дружні зв'язки.

Програма паломництва обов'язково передбачає: подорож, літургію, спільну молитву тощо. У фіналі паломництва – свято (також можливою є організація реколекцій). Залежно від складності маршруту, реколекції можуть здійснюватися й під час подорожі (наприклад, паломництво «Мелітополь-Запоріжжя»), в такому разі визначатиметься загальна тема прощі (наприклад, про покликання, священство, сімейне життя та ін.). Обов'язковим також є присутність священника (зумовлена і необхідністю проведення літургії, і вимогами душпастирства).

Реколекційний рух. Найчастіше реколекції спрямовані або на певні соціальні групи (молодь, сім'ї, окремо – юнаки та дівчата тощо), або є змішаними і зазвичай передбачають кілька елементів:

- розрив зі звичним середовищем (іноді – відмова від мобільного зв'язку);
- обов'язкові щоденні Меси та додаткові види богослужінь;
- час на колективну й індивідуальну молитву;
- програма конференцій на певну тематику;
- душпастирство.

Можуть проходити або у таборах з відповідною програмою навчання, або носити більш індивідуальний характер в монастирях.

Прощі за межами України. Серед провідних напрямів зовнішнього паломництва – Польща, Свята Земля, Боснія і Герцеговина, Італія, Франція, Іспанія та ін. Специфіка цих поїздок – поєднання духовного пошуку з бажанням «подивитися світ». Як уже зазначено вище, можна виокремити три основні різновиди таких паломництв: пов'язані з місцями або святинами; біографічні; подієві. Дещо окремо – молодіжні зустрічі спільноти Тезе (є екуменічними і відбуваються щороку в іншому місті Європи (Рим, Страсбург, Париж тощо). Специфіка цих зустрічей – обмеження у віці (до 30 років), достатньо спартанські умови проживання, міжнародність і міжконфесійність. Програма зустрічі зазвичай дуже насичена – спільні молитви, співи, конференції, реколекції, екскурсії містами та ін.

Показовим є паломництво у зв'язку з беатифікацією блаженних Іоанна Павла II та Іоанна ХХІІІ. Очевидно, що метою є участь у церемонії у Ватикані, проте програма паломництва також передбачає екскурсії до Кракова, Венеції, Падуї, Флоренції, Риму, Відня. Аналогічними є й паломництва на винесення Тернового вінця (Нотр-Дам, Франція), до Ченстохови, на зустрічі з Папою Римським та ін. Йдеться про те, що релігійна подія задовольняє дві потреби – суто духовну та туристичну. Специфікою таких паломництв є їх невелика вартість, фактично – собівартість.

Серед міжнародних паломництв важливими є марійні прощі: до Меджугір'я (Боснія та Герцеговина), Ченстохови (Польща), Фатіми (Португалія), Лурду (Франція); а також прощі, пов'язані з певними святими: до Сан-Джовані Ротондо (о. Пію), Асизи (св. Франциск), Барі (мощі св. Миколая), Касія (св. Рита) та ін.

Очевидно, що туристична подорож, запропонована турагенцією, може також долучати до програми ознайомлення з релігійно важливими об'єктами. Проте, якщо йдеться про релігійний туризм, необхідно чітко окреслити його суть – це не просто туристична подорож, а мандрівка з метою наблизитися до

Бога. Тому не кількість релігійно значущих об'єктів має визначальне значення, а загальна програма. Необхідно під час кожного окремого туру зважати на потреби групи в душпастирстві (з групою має подорожувати священник), участі в богослужіннях (бажано – щоденних), молитві розарію (бажано – спільної), духовних конференціях, адорації тощо. Також слід зауважити той факт, що зменшення вартості поїздки завдяки нічним переїздам призведе не лише до фізичної втоми учасників, але й до проблем з здатністю концентрувати увагу під час молитви та Літургії (а це означає, що мети паломництва не буде досягнуто). І, зрештою, значимими є і загальні релігійні свята, і локальні храмові свята.

Зазвичай, в Україні організація таких турів була справою волонтерів (мирян та богопосвячених осіб), проте Паломницько-реколекційний центр «Рафаїл» при УГКЦ, Паломницький центр Київської архієпархії УГКЦ св. Андрія Первозванного та Римо-католицький паломницький центр св. Кристофора наразі пропонують широкий спектр програм за доступними цінами, тому можна говорити про розвиток внутрішньоцерковних бізнес-структур, які забезпечують потреби в релігійному туризмі в Україні. Важливою є пропозиція «християнського відпочинку», тобто йдеться про туристичну подорож для християн – без насиченої духовної програми, але з можливістю брати участь у літургії, уникати небажаних з точки зору чистоти духовного життя елементів масової культури тощо.

Отже, католицизм на українських теренах наряду з православ'ям та іншими світовими релігіями має давнє коріння, яке сягає ще князівської доби. Впродовж радянського періоду католицька церква як в обличчі РКЦ (західного обряду), так і УГКЦ (східного обряду) зазнали значних переслідувань, гонінь, заборон і нищення з боку диктату атеїстичної влади СРСР. Лєвова частка культових місць та святинь, які становили сакральну та духовно-паломницьку цінність для католицького населення тогочасної України, була перетворена на склади, клуби, віддана під міську або промислову забудову тощо. Активне відродження католицької церкви почалося у 1989 р після зустрічі останнього

радянського лідера М. Горбачова з папою Іоанном Павлом II, яка буквально ознаменувала вихід з підпілля та відновлення релігійного життя католиків. Станом на сьогодні католицтво, як західна гілка християнства та церковно-інституціональна структура, представлена трьома основними конфесіями – це Римо-католицька церква (РКЦ), Українська греко-католицька церква (УГКЦ) та Русинська греко-католицька церква, яка має поширення на Закарпатті. Говорячи про внутрішньоукраїнські особливості католицького паломництва, станом на сьогодні рух набрав значних обертів і популярності. Як на церковному, так і на приватному волонтерському рівні організуються комплексні тури паломницького та релігійно-пізнавального спрямування, які включають в себе відвидини богослужінь, участь у таїнствах, вшанування сакральних об'єктів, духовні бесіди зі священниками, проповідниками та месіонерами. Останнім часом набули неабиякої популярності тури для молоді, які в собі комбінують духовну складову зі світською програмою, що дає змогу паломникам перепочити, зайнявшись, наприклад, фізичною гімнастикою, оглянути архітектурну спадщину того чи іншого міста, мати вільний час для своїх справ тощо.

2.3. Знакові місця юдейського паломництва в Україні

Історія проживання єврейського населення на території сучасної України сягає глибокої давнини. Перші згадки про появу народу, представники якого сповідують іудаїзм, історики відносять ще до перших століть нашої ери. Наслідком компактного проживання євреїв на території нашої держави протягом майже двох тисячоліть став неабиякому розвиток їх суспільно-громадського та релігійного життя. Безумовно, що цей факт безпосередньо вплинув і на появу характерного сегменту єврейського паломництва, який, включає відповідні місця сакрального значення та поклоніння. Станом на сьогодні сакральнопаломницька спадщина єврейського народу переважно закарбована у стародавніх синагогах, місцях поховання їх рабинів (вчителів) і

цадиків (праведників) тощо. Найбільша концентрація об'єктів, пов'язаних з юдейським паломництвом, спостерігається саме в західній та центральній частинах країни (Галичина, Волинь, Закарпаття, Поділля, Придніпров'я), а також зустрічаються поодинокі осередки в Причорномор'ї [50].

Говорячи про витоки єврейського паломницького руху в Україні, варто зазначити, що вагоме значення у зародженні цього процесу відіграла поява хасидизму – однієї з найпоширеніших течій юдаїзму, що бере свій початок 1740 року в м. Меджибіж, Хмельницької обл. Тож першочергово необхідно виділити місце поховання засновника даної течії Баал Шем Това (1698-1760 рр.) в смт. Меджибіж, а також могилу його правнука цадика ребе Нахмана (1772-1820 рр.) у м. Умань (Черкаська область). Окрім цих двох суттєвих центрів паломництва існує велика кількість менш відомих об'єктів, безпосередньо пов'язаних із здійсненням як організованих, так і приватних паломницьких мандрівок (табл. 2.3).

- Однією з головних хасидських святинь, навколо якої негайно виник паломницький культ, стала могила засновника руху Ізраеля Баал Шем Това. У різних юдейських джерелах йому приписуються дива, вчинені за життя і після смерті. У 1990-і рр. над могилою Бешта поставили досить просторий Охель, будинок для прочан, який користується зараз великою популярністю. В основному туди приїжджають хасиди з США та Ізраїлю в день смерті Бешта, 6-го Сева (травень-червень). У Охелі над могилою Бешта та його сина Баруха читають молитви і запалюють свічки, але якихось специфічних релігійних практик на цій могилі не простежується [51].

- Паломництво на могилу рабі Нахмана набуло в останні роки вражаючих масштабів, а кількість приїжджаючих до Умані хасидів на єврейський новий рік Рош Ха-Шана досягає вже кілька десятків тисяч. Рабі Нахман, згідно з його заповітом, в 1810 р був похований на території єврейського кладовища в Умані. Під час Другої світової війни могила цадика Нахмана була знищена, а в радянські часи на місці цвинтаря був побудований житловий мікрорайон. Після 1991 р на це місце стали регулярно приїжджати

хасиди з усього світу, навколишні будинки були частково або повністю викуплені ними, був обладнаний «Охель» і синагога поруч з могилою рабі Нахмана. Існує певний набір обов'язкових практик, які потрібно виконати, відвідуючи цю могилу. Слід зануритися в мікву (місце для ритуального омовіння), прочитати поруч з могилою праведника десять встановлених псалмів з книги «Тегілім» (Псалтир), які називаються «Тікун а-клалі» – вони були обрані самим рабі Нахманом. Також слід покласти гроші в коробку для пожертвувань. У цьому випадку, згідно з переказами, записаному вже першими учнями цадика, «сам рабі Нахман врятує цю людину, навіть якщо гріхи його значні, бо він, рабі Нахман, дуже могутній» [52].

- У Садгорі, яка наразі є одним з районів Чернівців, знаходиться могила Ружинського ребе, Ізраеля Фрідмана, яка вважається чудотворною. Саме з цього цадика беруть початок хасидські традиції облаштування розкішних дворів навколо резиденції цадика, а також паломництва до свого ребе на певні свята. Тож не дивно, що біля могили Ружинського ребе склався багатий культ, який триває досі, хоча нащадки і спадкоємці цадика давно живуть в Єрусалимі, а в самій Садгорі практично не залишилося єврейського населення [53].

- В Овруцькому районі Житомирської області в селі Нові Велідники є поховання цадика, учня рабі Мотелі Чорнобильського, рабі Ізраеля Дов-Бера, яке шанувалося навіть за радянських часів. Паломництва до нього відбуваються й досі, хоча єврейського населення в цій місцевості не залишилося з часів Другої світової війни. Цікавим фактом, пов'язаним з цим місцем є те, що паломництво до нього зафіксовано не тільки з боку юдеїв, а також і деяких християн, на думку яких, вищезгаданий цадик є святим і допомагає кожному, хто до нього звертається [54].

Надгробки хасидських ребе і праведників служать основними об'єктами шанування для сучасних хасидів. За потребою паломників видано чимало путівників та альбомів, які містять описи місць поховання. Представниками хасидських громад розроблені паломницькі маршрути, а також створена

інфраструктура гостинності досить високого рівня, що включає як місця розміщення, так і підприємства спеціалізованого (кошерного) харчування для паломників (здебільшого, за рахунок приватних закладів) [55].

Наразі тільки 1% єврейських місць сакрального паломництва знаходиться в списку об'єктів, які перебувають під захистом держави. До їх числа також відносяться і братські могили (Бабин та Дрогобицький Яри), не пов'язані безпосередньо з хасидами, проте мають безумовне відношення до єврейських пам'ятних місць. Єврейські сакральні дестинації в Україні відображають історичний контекст їх виникнення. Ті з них, які були утворені під владою Польщі впродовж XVII-XVIII ст. відрізняються від створених за часів панування Російської Імперії в XIX ст. Їх центральна відмінність – особливості організації сакральних місць, розташування, а також характер розміщення. Більшість єврейських сакральних дестинацій, які були створені вже у XX ст., входять в окремі сектори муніципальних кладовищ, які не мають чіткої релігійної або національно-культурної ознаки [56].

Як відомо, під час Голокосту більшість єврейських громад України було знищено, тому практично нікого з послідовників хасидизму не залишилося, щоб потурбуватися про вкрай важливі для їх предків місця. Як наслідок, переважна більшість паломницьких об'єктів почали масово занепадати, а протягом 60-80-х рр. минулого століття майже всі вони були так чи інакше зруйновані [57]. Звільнені від них території використовувалися для виробничих цілей, а також для громадського будівництва. На сьогоднішній день багато сакральних місць єврейського паломництва зовсім не несуть релігійних або навіть ритуальних функцій. Деякі з них були повністю забудовані згідно з радянським будівельним законодавством. Більшість з них перетворені на ділянки для забудови під ринки, спортивні майданчики або стадіони тощо. Тож абсолютно логічним є те, в що у більшості сакральних дестинацій відсутня чітка демаркація та належний догляд. Їх територія залишається недоглянутою та часто піддається несанкціонованій забудові [58]. В результаті недостатньої уваги до демаркації хасидських сакральних дестинацій, яка тривала більше ніж

півстоліття після завершення Другої світової війни, єдиним способом, який допоміг би визначити їх точне місцезнаходження є залучення до співпраці місцевих жителів-очевидців, етнографів, антропологів, істориків та інших фахівців.

Досить поширеним явищем є те, що меморіальні дошки і кам'яні надгробки, встановлені на сакральних місцях хасидів, присвячені пам'яті представників зовсім інших народів. Вони не вказують на місця, що були пов'язані з єврейськими сакральними подіями та видатними хасидськими проповідниками України [59]. Останніми роками завдяки приватній і державній ініціативі були надані необхідні документи, встановлені меморіальні плити, а також забезпечена належна підтримка деяких об'єктів хасидського паломництва, які раніше неможливо було встановити. Усі ці заходи суттєво підвищують можливості їх використання з метою організації масового релігійного туризму серед євреїв [60]. Сьогодні багато об'єктів хасидського паломництва почали відроджуватися, передусім, завдяки належній увазі з боку єврейських громад України, а також активній допомозі меморіальних та релігійних організацій держави Ізраїль. Практично всі вони зараз знаходяться в муніципальній власності. Однак, до цього моменту ще велика кількість пам'яток так і залишається у невизначеному статусі, а отже, не мають жодного правового захисту.

Це питання навряд буде вирішено найближчим часом, адже визнання історичних меж священних місць передбачає здійснення широкомасштабних досліджень, перемовини між муніципалітетами, єврейськими громадами та нинішніми власниками спірної ділянки. За словами головного рабина України Якова Дов Блайха, питання комунальної власності священних напрямків, по суті, мають подвійний характер. Доброю новиною є те, що юридично уряд несе відповідальність за збереження таких місць. Єврейська громада в Україні не в змозі підтримувати всі священні місця в належному вигляді, якщо їх раптом передадуть у власність. З іншого боку, виникає ціла низка спірних нюансів, які можуть бути викликані питанням комунальної власності. До них відносяться

комерціалізація, приватизація, знищення сакральних ділянок тощо. Цього, ясна річ, не сталося б, якби вони вже сьогодні належали єврейській громаді.

Вищезгаданий Яків Дов Блайх оцінює нинішній стан єврейських святинь в Україні наступним чином: 30% з них встановлені, мають чіткі межі та є впорядкованими, ще 40% встановлені, проте не мають чіткого розмежування та відповідного догляду. Решта 30% характеризуються відсутністю ідентифікації, розмежування та догляду. З огляду на низький рівень ідентифікації та муніципального визнання історичних єврейських святинь, вони виявилися набагато більш вразливими до забудови, ніж у більшості інших східноєвропейських країн, оскільки вони не користуються правовим захистом. Численна кількість сакральних місць були частково або повністю закріплені за сусідніми спорудами, віддані під сільськогосподарські угіддя, торговельно-розважальні центри, житлову забудову, будівництво доріг.

Вандалізм є ще однією загрозою, викликаною людським фактором. Надгробки єврейських кладовищ знищуються як через антисемітські настрої, так і з метою крадіжки самих надгробків та їх подальшого використання в незаконному будівництві. Як і в інших країнах, існують природні загрози знищення єврейських святинь під впливом часу, несприятливих природних чинників тощо. Єврейські святині в Україні потребують повного перепису, розмежування, відновлення.

Приклади успішної реставрації здійснюють волонтери, державні структури та місцеві єврейські громади переважно в рамках спільних українсько-єврейських проектів. Фонд спадщини для охорони єврейських кладовищ брав участь у відновленні десятків єврейських святинь в Україні. Серед відомих прикладів реставрації – сакральні місця у м. Бердичів (Житомирська область) та м. Броди (Львівська область). Додаткові кошти для забезпечення демаркації та відновлення історичних єврейських святинь були надані Комісією США зі збереження спадщини Америки за кордоном. До процесу також були залучені місцеві єврейські організації. Юдейське релігійне товариство «Охалі Цадик», яке діє в багатьох країнах світу, але в основному в

Східній Європі та Ізраїлі, також відповідає за відновлення єврейських священних місць разом з іншими організаціями.

Товариство фінансується виключно за рахунок приватних надходжень і знаходиться під контролем Ради рабинів. За час свого існування, якому понад 20 років, «Огалі Цадик» вдалося відновити сотні єврейських святинь, побудувати синагоги і будинки, щоб приймати гостей поруч з могилами праведників. Так, зокрема, в повній мірі був відтворений склеп над гробницею Баал Шем Това, поруч з якою створено однойменне місце паломництва, до складу якого входять синагога, міква (приміщення для ритуального омовіння), місця проживання паломників тощо. Крім того, вдалося побудувати точну копію стародавньої синагоги Бешта – засновника хасидизму в Україні, нині тривають роботи з реставрації рабина синагоги, автора книги «Огев Ісраель» з Апти, який походив з смт. Меджибіж. Товариство також виділяє чималі кошти для охорони території знакових місць хасидського паломництва, а також усіяко підтримує міжнародні єврейські проекти щодо розповсюдження пам'яті про хасидських цадиків [61].

Серед організацій, які займаються дослідженням єврейських святинь в Україні, окремо варто зазначити про науковий центр юдаїки та єврейського мистецтва Ф. Петрякова. Діяльність Центру пов'язана із охороною історико-культурної спадщини єврейського народу в Україні. Одним з основних документів Центру є «Програма збереження єврейського некрополя», яка передбачає їх постійний моніторинг і координується з місцевою владою задля збереження єврейських священних місць по всій країні [62]. Центр також працює над благоустроєм священних місць, займається просвітницькою роботою, спрямованою на підвищення суспільного інтересу до епіграфічних, художніх досліджень спадщини єврейських пам'яток. З цією метою Центр організовує спеціальні експедиції на теренах Галичини [63].

Важливою подією у розвитку єврейського релігійного туризму в Україні стало заснування у 2009 році в селі Зарічани Житомирської області першого в державі «Центру документації, зберігання та відновлення єврейських

кладовищ в Україні». Він був відкритий за кошти єврейської громади Житомира з метою пошуку, збереження та реконструкції існуючих і вже закритих єврейських святинь і поховань на території, як в самому регіоні, так і в подальшій перспективі по всій Україні. У центрі працюють дослідники, які займаються пошуком єврейських святинь. Співробітники мають необхідне обладнання та транспортні засоби. Основними завданнями центру є локалізація, державне вивчення, система створення та державна реєстрацію священних місць. Планують створити електронну базу даних, а в подальшому скласти списки похованих, розстріляних тощо. Так, туризм священними місцями єврейських святинь в Україні передбачає, перш за все, перенесення подорожей до місць поховань єврейських праведників, а також відвідування єврейських кладовищ, синагог, хедерів (релігійних шкіл) та інших об'єктів паломництва.

Сьогодні в організації турів на єврейські святині задіяна відносно невелика кількість туроператорів. В цілому їх маршрути цілком стандартні тільки з невеликими відхиленнями. Так, найпоширенішими єврейськими паломницькими турами по Україні є: Одеса-Житомир-Меджибіж-Брацлав-Київ; Київ-Бердичів-Шаргород-Умань-Київ; Львів-Жовква-Броди-Золочів-Львів та ін. Останнім часом запроваджується практика екскурсійних поїздок з урахуванням традицій святкування шабату (суботи), які включають бронювання готелю поруч із синагогою, забезпеченням кошерними продуктами харчування; трьохразовий прийом їжі в готелях або обід з громадою [64]. Зазвичай ці маршрути не включають відвідування священних місць поховань, за винятком екскурсій, тематика яких присвячена безпосередньо Голокосту, або релігійних (включаючи паломницькі) тури. Часто туристи замовляють послуги екскурсовода з невеликим екскурсійний автобус до місць подорожей, пов'язаних з єврейською релігійною історією. Це стосується, насамперед, тих туристів, які хочуть відвідати місця, пов'язані з видатними діячами єврейської духовної школи. Вони використовують на кшталт «Jewish Gen Shtetl Schleppers», які включають велику базу даних і різноманітну інформацію, спроможну допомогти їм у пошуку.

Даний вид туризму поки що не набув масового характеру з ряду причин. Прибуваючи до місць, пов'язаних з єврейською релігійною історією, туристи змушені розшукувати місцевих жителів, щоб дізнатися точну дорогу і місце розташування сакральних місць, оскільки, вони не мають ніякого територіального позначення. Локалізувати їх місцезнаходження без сторонньої допомоги практично неможливо [65]. Серед інших проблем слід відзначити недостатню кількість екскурсиводів, які спеціалізуються саме на тематиці юдаїки [66]. В результаті інформаційна наповненість екскурсій може бути досить поверхневою.

Ситуація з паломницьким туризмом до сакральних місць єврейських праведників характеризується тим, що з кожним роком кількість хасидських паломників збільшується. Найбільша кількість паломників прибуває до Умані, особливо в дні єврейського нового року – свята Рош Ха-Шана. Після смерті цадика Нахмана, його поховання відразу стало місцем паломництва [67]. Відтак, у 2018 році Умань відвідало понад 30 тис. хасидських паломників з 25 країн світу. Основний потік при цьому становили громадяни Ізраїлю та США.

Давно відомо, що існуюча туристична інфраструктура Умані не забезпечує всіх потреб хасидських паломників. В першу чергу, це стосується місць розміщення паломників. Загальна кількість місць розміщення в Умані, яка може бути використана для розміщення паломників, становить близько 2 тис. Найбільшою кількістю місць володіє готель «Шаарей Ціон», побудований 2009 року спеціально для VIP-паломників. Втім, його апартаментів також явно недостатньо, тому більшість паломників орендують кімнати у місцевих жителів або змушені жити в наметових містечках просто неба. Недостатнім також є і кількість підприємств харчування. У місті діє тільки один кошерний ресторан на більш ніж 11 тис. місць. Як наслідок, в більшості випадків, організацією кошерного харчування займаються благодійні фонди або ж самі паломники [68].

Позитивним зрушенням у вирішенні цих проблем стало те, що в 2012 році в Умані розробили план побудови котеджного містечка для паломників-хасидів

на площі майже в 2 га. Він розрахований на проживання 2,5-4 тис. чоловік, забезпечений централізованим водопостачанням, системою водовідведення та електропостачання. Проект створення котеджного містечка викликав підвищений інтерес у ізраїльських інвесторів. Більш того, ізраїльська сторона готова вкладати кошти в переробку сміття і модернізацію системи водопостачання Умані. Всі проекти, відмічені в комплексній програмі, можуть представляти інтерес і для українських інвесторів [69]. У свою чергу, влада Умані розробила комплексну програму по реалізації спільних українсько-ізраїльських інфраструктурних проектів у 2020 році. Вони передбачають ремонт доріг, будівництво туристичного та медичного центрів, котеджного містечка для паломників, сміттєпереробного заводу і т.д. На базі міської лікарні планується створити Центр надання медичних послуг не тільки для уманців і його гостей, а й для потреб пацієнтів з навколишніх населених пунктів.

В іншому центрі хасидського паломництва – смт. Меджибіж також відбулися певні поліпшення, які в повній мірі можна вважати першими кроками щодо створення повноцінної інфраструктури для хасидських паломників [70]. У 2012 р також сталася визначна подія для паломників, які приїждять в м. Гадяч Полтавської області. Там відбулося відкриття Центру хасидизму – Оель «Адмор Азака». Він розміщений на місці поховання одного з поважних лідерів хасидського руху Хабад Шнеур-Залмана більш відомого як Альтер Ребе. Цей об'єкт паломництва щорічно відвідує декілька тисяч віруючих євреїв. Метою створення центру є надання паломникам всіх умов для комфортного перебування і забезпечення всім необхідним на час перебування в Оель. Центр складається з великої синагоги, двох навчальних кабінетів, бібліотеки, мікви для чоловіків та жінок, численних офісів і навіть конференц-залу. Центр створений за сприяння Федерації єврейських громад України на благодійні кошти, левову частину яких пожертвували сім'ї відомих єврейських меценатів, які проживають в США [71].

Експерти, які займаються вивченням хасидського паломництва в Україні, стверджують, що тенденція збільшення кількості паломників збережеться і на

найближчі роки, незважаючи на пандемію коронавірусу та все ще недостатній рівень інфраструктури. Такі прогнози позитивного характеру аргументуються тим, що могили цадиків переважно відвідують ортодоксальні євреї, сім'ї яких нараховують в середньому до 10 дітей. За рахунок природного приросту, кількість паломників щороку збільшується на 15-20% [72].

Підсумовуючи вищесказане, слід зазначити, що історія єврейського паломництва на українських землях набуло доволі широкого поширення з появою хасидського руху, засновником якого був вельмишановний серед тодішнього єврейства рабин Баал Шем Тов (Бешт). З-поміж інших видатних рабинів, місця поховання яких представляють беззаперечну сакральну цінність для сучасних паломників-хасидів, є могили рабі Нахмана із Брацлава, Ружинського ребе Ізраеля Фрідмана, а також рабі Ізраеля Дов-Бера.

Незважаючи на солідну законодавчу базу, яка забезпечує сакральним місцям євреїв в Україні належний правовий захист, на практиці ж ситуація з охороною та відтворенням цих об'єктів паломництва залишається вкрай несприятливою. Це пов'язано, перш за все, з тим, що велика частина вищеназваних сакральних місць не визнана муніципалітетами в якості об'єктів масового паломництва, не має чітко визначеної і демаркованої території, не несе функцій культово-обрядового характеру.

Численні сакральні місця хасидів взагалі не отримують належного догляду – близько 90% їх знаходяться в незадовільному стані. Серед серйозних загроз розвитку єврейського релігійного туризму на території України можна також виділити небезпеку повного знищення і забудови даних об'єктів паломництва, використання їх території в сільськогосподарських чи інших нерелігійних цілях, а також вандалізм. Крім цього, виникають додаткові загрози зникнення сакральних місць в результаті природних процесів запустіння, ерозії, вивітрювання. Неможливо оминути увагою, що серед загальних перепон на шляху розвитку єврейського релігійного туризму в Україні стоїть відсутність розвиненої туристської інфраструктури відповідного рівня, погана транспортна доступність, недостатнє екскурсійне забезпечення.

2.4. Релігійно-паломницька спадщина ісламських громад в країні

Перш за все слід підкреслити, що ісламська та християнська культури взаємодіяли на території України століттями, а українці-християни мають давні зв'язки з ісламським світом (рис. 2.1). Це можна беззаперечно стверджувати, виходячи з стародавніх джерел про подорожі арабських мандрівників і філософів давньоукраїнськими теренами, а також Кримське ханство та Османську імперію. Окрім періодів феодальних воєн у нашій історії були й періоди плідної співпраці та спільних воєнних походів. Як приклад можна навести сюжет відомої опери Семена Гулака-Артемівського «Запорожець за Дунаєм», яка оповідає про життя козацького поселення на землях османського султана (Задунайська Січ), де її головний герой, Карась, отримує від переодягненого султана запрошення на свято в султанському палаці.

За даними Департаменту у справах релігії та національностей Міністерства культури України на 1 січня 2018 р. в Україні було зареєстровано 254 мусульманські громади (з них діючих 250) [73]. Вони підпорядковуються духовним управлінням, яких на початок 2018 р., нараховувалось п'ять: Духовне управління мусульман України (до нього входили 119 громад), Духовне управління мусульман України «Умма» (23), Духовний центр мусульман України (16), Духовне управління мусульман Криму (4), Релігійне управління незалежних мусульманських організацій України «Київський Муфтіят» (1). Також можна виділити близький до ДУМУ Духовний центр мусульман Криму (2). Окремо відзначенні Незалежні релігійні організації мусульман (80) та Шіїтські релігійні громади (4). Станом на сьогодні мусульманська умма (спільнота) України є багатонаціональною та налічує близько 1 млн осіб. Більшість вірян складають кримські та волзькі татари, азербайджанці, турки, узбеки, таджики, туркмени, представники народів Північного Кавказу, араби, афганці, пакистанці, чеченці, дагестанці, а також новонавернені з представників немусульманських народів.

Для мусульман України існують два основних різновиди подорожей, пов'язаних з релігією – паломництва (хадж, умра, прощі до святинь) та суто туристичні мусульманські подорожі. Якщо проаналізувати основні мотиви туристичних подорожей мусульман, то можна зазначити, що вони охоплюють декілька різновидів туризму.

1) Оглядово-пізнавальний. Для України це, передусім, історичні мечеті Криму, Кам'янця-Подільського, Одеси, Причорномор'я тощо. Наразі в Україні немає комерційних турів, які задовольняли б ці потреби, і споживачам доводиться організовувати туристичні подорожі самостійно. Тому культурно-історична форма ісламського релігійного туризму розвивається радше як волонтерський рух. З одного боку, це сприяє розвитку міжособових комунікацій між мусульманами різних регіонів, з іншого – рівень екскурсій та сам факт їх наявності безпосередньо пов'язані з волею та існуванням вільного часу у конкретних осіб. Виняток становлять палацовий комплекс Бахчисарая, музей Ізмаїла Гаспринського в Сімферополі тощо. Окремими проблемами є відсутність фондів для відбудови зруйнованих у часи СРСР мечетей, медресе, цвинтарів, відновлення історичної пам'яті, розробки хронотопічної карти історії мусульман України.

2) Сімейний туризм. Протягом історії мусульмани України неодноразово переселялися до інших країн (добровільно, під загрозою загибелі, примусово). Після здобуття Україною незалежності розпочалися зворотні міграційні процеси. Унаслідок цих переміщень сімейні подорожі (з відповідними екскурсіями по місцях, пов'язаних з історією мусульман) охоплюють широкий ареал – Туреччина, Казахстан, Поволжя, Санкт-Петербург, Москва, міста Криму та ін. Сімейний туризм сприяє розвитку міжособистісних зв'язків, посилює позадержавні комунікації між мусульманами, сприяє налагодженню альтернативних до ЗМІ каналів інформації про поточні події, тощо.

3) Освітній туризм. На території України діє лише один ісламський університет, а рівень викладання в релігійних школах забезпечує мінімальні базові знання з мусульманського віровчення. Водночас, зростає релігійна

самосвідомість, яка потребує зокрема здатності реагувати на різнопланові виклики сучасності відповідно до настанов ісламу. Виникає гостра необхідність в освічених релігійних лідерах, здатних не лише реагувати на загрози з боку світського суспільства, але й не допустити зростання релігійного екстремізму. Зважаючи на той факт, що наразі в Україні здобути поглиблену релігійну освіту неможливо, мусульмани роблять це в університетах Єгипту, Тунісу, Сирії, Лівії та в інших країнах, де існують державні й університетські стипендіальні фонди для мусульман з немусульманських країн.

Згідно з приписами ісламу, мусульманин має за життя, якщо в нього є така можливість, здійснити хадж – подорож до Кааби з виконанням релігійних ритуалів з 9 по 13 дні місяця Зуль-хіджа (припадає приблизно на кінець літа – початок осені за європейським календарем) (табл. 2.4). Рівень економічного добробуту більшості мусульман України є недостатнім для того, щоб здійснити хадж, але благодійна допомога із-за кордону надає можливості змінити такий стан речей на краще. Здебільшого йдеться і про діяльність благодійних організацій, і про допомогу королівського дому Саудівської Аравії. Виїзд на хадж організовується винятково для мусульман, і лише незначна частина сповідників ісламу з України може взяти участь у цій події, проте розвиненість комунікацій у громадах, наявність двох друкованих всеукраїнських мусульманських газет і мережі Інтернет сприяють тому, що враження від хаджу цієї невеликої групи людей (158 осіб у 2013 р.) стають відомі переважній більшості свідомих мусульман.

За часів Російської імперії влада періодично забороняла хадж (аргументуючи це небезпекою інфекційних захворювань), а подекуди використовувала й для збирання розвідницьких даних [74, с. 8]. За часів СРСР хадж було повністю заборонено. У 1932 р. міністр закордонних справ Саудівської Аравії під час візиту до Москви запропонував забезпечення хаджу для 10-15 тис. мусульман СРСР щорічно, проте цю пропозицію не було підтримано [75, с. 8]. У 1945 р. в Радянському Союзі практика паломництва мусульман була відновлена, але в хадж щорічно відправлялося всього 20-25

осіб. Таке становище зберігалося до 1989 року. У 1990 році в аеропорт Джидда прибуло відразу 1525 паломників» [76, с. 8]. Щоправда, наразі невідомо, скільки з них походило саме з України. Якщо першою проблемою хаджу для громадян України є брак фінансових коштів, то другою тривалий час була відсутність організації, здатної представляти всіх мусульман і отримувати квоти на хадж, які би були погоджені з урядом Саудівської Аравії.

Так, починаючи з 1997 р. організація хаджу з України відбувалася в межах діяльності фонду «Крим – 2000», Меджлісу та менших організацій. Протиріччя між ними призвели до того, що у 2001 р. мусульмани з України зовсім не відправились до хаджу. Це зумовило діалог мусульманських організацій, і 2002 р. вже 111 мусульман вирушило в паломництво. З 2004 р. до роботи з організації хаджу долучається ісламська асоціація «Аль-Раїд». Проте протиріччя між мусульманськими організаціями України призвели до того, що зрештою за участі Міністерства хаджу Саудівської Аравії створено Раду духовних управлінь і центрів мусульман України, завданням якої і є перерозподіл між іншими організаціями місць для участі в паломництві. Однак, кількість щорічних квот для здійснення українськими мусульманами хаджу, як і раніше, визначається і затверджується безпосередньо Міністерством хаджу Королівства Саудівської Аравії [77]. Варто також додати, що узгодження квот для учасників, які щорічно беруть участь в хаджі, а також сама програма хаджу не потребують посередництва туристичних операторів.

В ісламській культурі, крім хаджу, є ще два різновиди паломництва – умра (аналогічний хаджу релігійний ритуал, який відрізняється від нього, передусім, часом виконання), та подорож до поховань видатних мусульман (наприклад, Інкерманський азис (могила шейха Якуб-ефенді), гробниці Гази Мансура та Мелек Гайдера в Бахчисараї, Кирк-Азис (сорок святих), розташований поблизу села Кая-Асти, північніше селища Зуя неподалік від Сімферополя, Салгір-Баба на околиці Сімферополя, азиси невідомого святого на березі Мойнакського солоного озера в Євпаторії та в селищі Гурзуф [78, с. 215]. Дві останні святині мають загальномульманське значення – згідно з

легендою, гробниці в Бахчисараї належать мусульманам, які особисто знали пророка Мухаммада. Нагальною проблемою таких паломництв є те, що святині за радянської атеїстичної були майже вщент зруйновані, а робота щодо їх відновлення, популяризації та створення відповідної інфраструктури і досі не здійснюється.

Стосовно умри необхідно зазначити, що зі сторони комерційних структур робота в цьому напрямі не ведеться, тому мусульмани організують паломництво самостійно або за посередництвом місцевих громад і релігійних центрів. Кількість мусульман, які щорічно вирушають в умру, є незначною (декілька сотень осіб щорічно). Перспективним є створення відповідного проекту із залученням іноземних інвестицій. Це в свою чергу дозволить більшості мусульман України ознайомитися з країнами Близького Сходу, сприятиме розвитку транспортного сполучення із цим напрямом, створить психологічний клімат для туристичних подорожей мусульманським світом.

Щодо паломництва до мусульманських святинь за кордоном, то й у цьому аспекті є свої складнощі та нюанси:

- відносно незначна кількість мусульман в Україні;
- упередженість щодо ісламу в представників бізнес-структур;
- незначний рівень матеріального добробуту більшості мусульман та ін.

Консолідованість мусульманських громад, а також можливість залучення іноземних фондів (як для розробки програм, так і фінансування подорожей), принципова новизна цього напрямку були б доцільним доповненням до загальної діяльності туристичних операторів. До того ж, слід усвідомлювати, що для успішного функціонування проекту необхідним є знання додаткової специфічної інформації – про іслам, мусульманські культури світу, специфіку проявів релігійності, місця поклоніння тощо. Для розробки паломництва необхідні ознайомлення з мусульманською системою «салат» (молитва), нормами «ахляк» (мораль), принциповими складовими культури, які зазначені ісламським віровченням як «харам» (заборонене) чи «халяль» (дозволене). На ці елементи необхідно зважати під час розроблення програми туру,

виготовлення сувенірної продукції, маркетингових кампаній та ін. Метою подорожі може бути й ознайомлення з релігійною історією, оздоровлення, духовне очищення і наближення до Бога. Це означає, що програму необхідно розробляти в кількох варіаціях, залежно від мети потенційного паломника.

Підводячи підсумки, необхідно наголосити на тому, що мусульманська релігія є відомою на українських теренах ще за часів, коли мандрівники, філософи та вчені з Арабського Сходу відвідували наші землі з метою проведення своїх досліджень та пізнання культури далеких слов'ян. На даний час, іслам в Україні представлений різними за розміром, територіальним розподілом та впливом управлінськими організаціями та угрупованнями, які під своїм лоном об'єднують представників багатонаціональної мусульманської громади.

Розглядаючи питання ісламського паломництва на сучасних українських теренах, варто вживати термін «умра», який, на відміну від хаджу, передбачає здійснення подорожей з метою вклоніння та вшанування певних сакральних місць локального значення. Серед таких виділяють цілу низку об'єктів, розташованих на землях, де протягом століть компактно проживало мусульманське населення (здебільшого татари та караїми).

Стосовно умри необхідно зазначити, що зі сторони комерційних структур робота в цьому напрямі не ведеться, тому мусульмани організують паломництво самостійно або за посередництвом місцевих громад і релігійних центрів. Кількість мусульман, які щорічно вирушають в умру, є незначною (декілька сотень осіб). Перспективним є створення відповідного проекту із залученням як іноземних, так і внутрішніх інвестицій задля активізації ісламського паломницького руху всередині країни.

РОЗДІЛ 3. ОСОБЛИВОСТІ ОРГАНІЗАЦІЇ РЕЛІГІЙНОГО ТУРИЗМУ В УКРАЇНІ

3.1. Вплив пандемії COVID-19 на релігійний туризм в Україні

Релігійний туризм став у ХХІ ст. вагомим, соціально значущим явищем. Однак, нинішня пандемія нанесла дуже дошкульного удару по всій туристичній галузі світової економіки, у тому числі й по релігійному туризму. Під впливом пандемії країни заборонили паломництво. Тож постали питання: що далі? Чи гряде кардинальна трансформація релігійного життя людства, у тому числі й релігійного туризму? А чи не є це вже початком кінця релігій, як це передбачали деякі соціологи минулого? На основі аналізу новітніх досліджень щодо впливу пандемії COVID-19 на релігійний туризм сьогодні неабияк важливим є виявити і представити ті важливі моменти, які вже є актуальними для релігійного туризму в Україні, а також ті, що ще тільки починають проявлятися і будуть актуальними в постпандемічну епоху.

Ще донедавна фахівці виділяли релігійний туризм як один з найперспективніших видів туристичних подорожей ХХІ ст., адже з паломницькими або релігійними цілями відбувалось близько 3-3,5 млрд подорожей щорічно [79]. Релігійний туризм виконує багато функцій, які допомагають розкрити всю сукупність смислів і форм сакральних об'єктів культурної спадщини [80]. Як вже зазначалось вище, всередині релігійного туризму існують два напрями: паломницький і релігієзнавчий – це явища, які де в чому збігаються, але не є тотожними; вони взаємно доповнюють одне одного.

Сумною віхою в історії міжнародного туризму стало те, що наприкінці 2019 р. припинила своє існування найстаріша в світі туристична компанія Thomas Cook. З банкрутством цього гіганту, який створила у свій час людина, що увійшла в історію як та, що, власне, «винайшла туризм» в сучасному його розумінні, пішла в небуття ціла епоха, адже класичний туризм, у тому числі й релігійний, на цьому досить суттєво призупинили свою діяльність. Під впливом

пандемії країни заборонили паломництво. Не стала виключенням і Україна. Так, у вересні 2020 р. Україна не пустила хасидських паломників для святкування Рош Ха-Шана, яке щорічно відбувалося в Умані на могилі цадика Нахмана. Незважаючи на те, що хасиди доклали великих зусиль заради того, аби таки потрапити до святого місця, влада стійко стояла на своєму і таки не впустила їх до країни з боку кордону з Білоруссю. [81].

Пандемія COVID-19, з якою нині бореться весь світ, викликала безпрецедентну кризу в туристичній галузі, яка має серйозні наслідки для міжнародного сектору надання послуг, ринку праці й глобальної економіки. Адже у 2020 р. результати діяльності туристичного сектору виявилися найнижчими від 1950 р., як за кількістю туристів, так і за рівнем прибутків. Міжнародний валютний фонд (МВФ) попереджає, що найбільш залежні від туризму регіони (наприклад, Кариби) очікує найсильніша більш, ніж за півстоліття, рецесія. І ці прогнози виявились правдивими, адже, як заявив в одному недавніх інтерв'ю генеральний секретар Всесвітньої туристичної організації З. Пополікашвілі, уже ясно, що за підсумками 2020 р. міжнародний туризм через пандемію втратить більше \$1 трлн доларів [Постникова 2020]. Тоді як фахівці відразу попередили, що як сам туризм загалом, так і релігійний туризм, чекають серйозні зміни [82], паломництво суттєво зміниться, під загрозою опиняться професії туроператорів і екскурсіводів тощо. Тож цілком природно, що ця тема змусила багатьох вчених розпочати свої наукові дослідження в цьому напрямі.

У статті «Роздуми про вплив COVID-19 на релігійний туризм та паломництво» автори К. А. Гріффін і Р. Радж [83] встановили, що пандемії та епідемії завжди були частиною людської цивілізації і впливали на життя людей. Не стала виключенням і пандемія COVID-19, яка здійснила руйнівний вплив на релігійний туризм та паломницьке життя. Святі місця та об'єкти релігійної спадщини і раніше відчували на собі виклики різного роду, але релігійні туристи та паломники відігравали ключову роль у підтримці цих осередків, що робило їх відкритими до відвідування. Тож автори вважають, що релігійний

туризм є дуже стійким і буде відповідати викликам, що виникли у зв'язку із пандемією. Питання, яке потрібно поставити перед індустрією релігійного туризму та паломництва, полягає в тому, як вони будуть розробляти та трансформувати нові підходи, які допоможуть стратегіям зростання ключових зацікавлених сторін. Втім, у зв'язку з пандемічними обмеженнями відновлення подорожей до святих місць без допомоги національних урядів, міжнародних установ та організацій може виявитись неможливим. Отже, автори прогнозують, що індустрія релігійного туризму зіткнеться з дуже складними обставинами протягом наступного періоду. Це носитиме радикальніший характер в деяких країнах з економікою, що розвивається, і призведе до високого рівня безробіття у світовому масштабі.

У статті «Вплив коронавірусу на релігійний туризм: чи це кінець паломництва?» [84] автор відзначає, що пандемія ставить складне запитання: чи це знаменує кінець релігії, як передбачали дослідники Дюркгейм та Мак-Канелл? Також він звертає увагу на проблему гостинності, вважаючи, що на Заході вона наближається до свого кінця. Три катастрофи останнього часу стали причинами цього. Це – трагедія 9/11, що породила не тільки ісламофобію, а й туристичну фобію, коли туристів, як «інших», не тільки не люблять, а бояться. Друга – це фінансова криза 2008 р., яка суттєво вдарила по туристичній галузі. Важливо те, що тероризм започаткував нову еру, коли ворог більше не надходить ззовні. Ворог – у нескінченній війні – живе поруч і схожий на нас. Ця культурна метафора породила культуру страху, яка руйнує загальні соціальні зв'язки. Пандемія, як третя катастрофа, посилює цю тенденцію, адже, як і терорист, що живе всередині, вірус, що циркулює скрізь, розміщується в нашому тілі, і будь-хто, заражений COVID-19, перетворюється на смертельну зброю. Уряди зараз борються проти невидимого ворога. Це підводить нас до метафоричного розширення «карантину», як радикальної відмови від «іншості». Автор вважає, що можна говорити про початок кінця світового процесу глобалізації. Не можна не погодитись із автором у його стурбованості щодо ставлення до «іншості», адже саме ця категорія є однією з підвалин

антропології туризму, і якщо вона руйнується, то за нею руйнується й сама антропологічна сутність туризму як такого.

Англійський священник Рут Доусон присвятив свою статтю обговоренню практичних і теологічних наслідків COVID-19 на релігійне поклоніння, події та паломництво [85]. Орієнтуючись на Великобританію з точки зору практики, автор дослідив минулі пандемічні приклади з низки християнських традицій та конфесій, а також подібні приклади з інших країн. Його цікавило, як церкви змирюються з цим вірусом у світовій спільноті і в своїх громадах. Багато церков почали проводити богослужіння в форматі онлайн, але що прикро – релігійний туризм майже припинив свою діяльність. Натомість паломництво, здається, змінило свою сутність, і це дає надію, що воно і надалі залишатиметься життєздатним. Але чи буде воно фізичним чи віртуальним, ним все одно будуть керувати обмеження під час подорожей, соціальне дистанціювання та ізоляція. Далі у статті наголошується на змінах, які невідворотно будуть чекати й теологію.

Священнослужитель Сербської православної церкви – Даніел Павлович [86] стурбований саме проблемою соціального дистанціювання, адже це впливає не тільки на релігійні общини, а насамперед на релігійні подорожі і паломництво – воно означає не тільки фізичну дистанцію, а й відключення окремих осіб чи груп від участі в житті одне одного. Це порушує саму релігійну практику. Автор наголошує, що офіційні рішення його церкви не слід сприймати як спротив антипандемічним заходам, а як сильну сторону релігії – стійкість релігійної спільноти, завжди готової до випробувань, і її сильне мислення.

Коли розпочалась пандемія, усі релігійні місця були закриті для громадськості, тому що саме в місцях скупчення паломників найлегше можна було заразитися. Це призвело до занепаду релігійного туризму. Низка малайзійських науковців вважають ситуацію безпрецедентною і рекомендують деякі заходи.

По-перше, щоб справитися з пандемією, треба відмовитися від «надмірного туризму», яким він був останнім часом, запровадити «розумний релігійний туризм». У найближчому майбутньому будь-який віч-на-віч релігійний туризм вимагатиме, щоб кожен відвідувач носив маску та дезінфікував руки, дотримуючись при цьому відповідного гігієнічного етикету. Туристичні визначні місця мусять дотримуватися суворого соціального дистанціювання і обмеженого доступу громадськості.

По-друге, авіакомпанії повинні забезпечити належну санітарну обробку своїх літаків для захисту мандрівників.

По-третє, релігійні місця треба тепер відкривати для релігійного туризму із запобіжними заходами та готувати стандартну процедуру експлуатації (SOP), якої повинен дотримуватися кожен відвідувач релігійного об'єкту. Автори вважають, що у майбутньому треба досліджувати вплив COVID-19 на зростання безробіття, економічної нестабільності, зміну поведінки працівників тощо. Важливими будуть емпіричні дослідження для глибокого розуміння впливу COVID-19 на тенденції релігійних подорожей. Емпіричний висновок допоможе вивчити демографічні зміни в цій туристичній галузі. Також необхідні дослідження, які допоможуть зрозуміти екологічні зміни, спричинені COVID-19 щодо релігії та релігійних практик, у тому числі паломництва.

Всесвітня туристична організація (UNTWO) запропонувала шість «напрямів дій», які повинна здійснити туристична галузь для відновлення у більш відповідальній та стійкій формі. Вони стосуються питань з охорони здоров'я, соціальної інтеграції, збереження біорізноманіття, кліматичних дій урядів, світової економіки, управління та фінансів.

Сьогодні пандемія COVID-19 чітко позначила суворий поділ між релігією та наукою. У цьому контексті нинішня пандемія є лише попереджувальним пострілом. У майбутньому будуть інші пандемії, і оскільки профілактичні заходи – це все, що можна зробити на початку пандемії, швидше за все, скоро буде більше закритих релігійних місць, паломницьких стежок, молитовних будинків. Це буде означати, що напруженість між релігійними громадами і

працівниками охорони здоров'я стане більш різкою, особливо якщо численні наступні пандемії призведуть до постійного закриття священних місць і паломницьких об'єктів та обмежень доступу до спільних релігійних ритуалів або навіть заборони доступу до них. Тож вироблення нових норм і напрямів майбутніх трансформацій туристичної галузі та їх реалізація повинні включати і враховувати занепокоєння та думки релігійних лідерів та громад.

Таким чином, в усіх статтях Спецвипуску журналу «International Journal of Religious Tourism and Pilgrimage» за 2020 р висловлені надзвичайно актуальні, глибокі і цінні думки науковців, які змушують замислитися над тим, які уроки має винести Україна щодо релігійного туризму та якою має бути її державна політика і громадська думка щодо нього у подальшому.

По-перше, вочевидь, і державним органам, і громадянам треба бути більш толерантними по відношенню до почуттів віруючих. Зважаючи на той факт, що уряд України суворо заборонив паломникам-хасидам в'їзд до країни, їх релігійні почуття зазнали сильного удару та глибокого розчарування.

По-друге, релігійним громадам варто наполягати, щоб їхнє керівництво активніше стукало у двері владних кабінетів і змушувало і місцеву, і центральну владу дослухатися до їх думок. І в той же час тим, хто збирається здійснювати релігійні подорожі, слід суворо дотримуватися гігієни і санітарії, щоб більше ніхто не міг сказати, що саме паломники і релігійні туристи «розповсюджують вірус більше за всіх». У цьому зв'язку керівникам релігійних громад є сенс подумати над медичним просвітництвом своїх вірних.

По-третє, вченим треба активізувати дослідження релігій в Україні, релігійного туризму і паломницьких традицій, і не просто щоб це залишалось у колах фахівців, а популяризувати ці знання в суспільстві через статті, книги, виступи у ЗМІ, створення нових сайтів з цієї тематики. Давно назріла необхідність розвитку релігієзнавчого напрямку в туризмології, а туризмологічного в релігієзнавстві і культурології. Особливо важливо просувати соціально-антропологічні дослідження в науках про туризм, як також українським ученим вже час взятися за розробку нової науки –

антропології туризму. Адже, якщо фахівці світового рівня застерігають нас, що під загрозою опиняється «іншість», а пошук же «Іншого» й «іншості» – це одна з фундаментальних засад антропологічного виміру будь-якого туризму, у тому числі й релігійного, то цю проблему досліджувати треба терміново.

3.2. Тенденції та перспективи розвитку релігійного туризму та паломництва в державі

В Україні здавна приймали паломників в її святих місцях в той час, як й українські паломники відвідували святі місця в далеких землях. Це не був туризм у сучасному розумінні цього поліфункціонального явища. Але в ньому вже були закладені комунікативні, інформативні, інтегративні, соціальні та інші функції туризму. На українській землі, як засвідчують давні літописи і хроніки, побувало багато подорожуючих зі Сходу і Заходу. Крім того, у різних регіонах України збереглися історико-культурні пам'ятки різних релігій та етносів. Яскравим прикладом у цьому сенсі є регіон активного міжнародного паломницького туризму – АР Крим, де зосереджені історико-культурні пам'ятки дохристиянських релігій, ісламу, іудаїзму, караїму, християнства. Вони є надзвичайно привабливими культурними і сакральними осередками для українців, євреїв, кримських татар, караїмів, інших вихідців з України та їхніх нащадків, які проживають нині за її межами. Останніми роками ці люди здійснюють приватні і неорганізовані паломницькі поїздки до місць, пов'язаних з пам'ятними датами, подіями, визначними особистостями їхнього етноконфесійного минулого [87].

Релігійний туризм на території країни в допандемійну добу (до березня 2020 р) знаходився на стадії динамічного розвитку, однак в той же час вітчизняним турфірмам досі бракує досвіду у висококваліфікованій організації турів з релігійною метою. Тому досить часто доводиться черпати його у закордонних організаторів паломницьких і пізнавальних турів.

З одного боку, туристичні фірми можуть продавати вже створені тури, виконуючи, таким чином, послуги турагента, а з іншого – українські компанії власноруч створюють і реалізують турпродукт.

Православні тури паломницького характеру пропонують організації Києва, Івано-Франківська, Одеси та інших туристичних центрів України. Зокрема, в Одесі під егідою Московського патріархату формуються паломницькі тури на теплоході «Дмитрий Шостакович», що з цією метою переобладнаний для задоволення релігійних потреб віруючих. Він може взяти на борт до 500 пасажирів, що за маршрутом Одеса – Стамбул – Салоніки – Хайфа прямують до Святої Землі, перебування в якій розраховане на 3 дні. Під егідою Православної Церкви України київська турфірма «Вояжер-2000» пропонує 7-денний тур, що включає як відвідування основних християнських святинь та відправлення культів, так і екскурсійне обслуговування в Єрусалимі (з виїздом на Мертве море). Тур спланований як кільцевий, з поселенням в Єрусалимі, Тіверії та Натанії й численними радіальними виїздами [88].

Варто відзначити діяльність паломницького відділу Києво-Печерської Лаври, створеного в 1997 році. З 1998 року відділ організовує поїздки на Святу Землю і гору Синай, з 2000 року проводяться поїздки до святинь України, Росії і Білорусі. З 2003 року до них додалися відвідини святинь православної Греції і Єгипту. З 2005 року відділ дає можливість православним паломникам відвідати святині Туреччини (Стамбул), Грузії, Румунії, з 2006 року – святині і монастирі Сербії і Чорногорії, а з 2007 року – Німеччини, Франції та Італії.

Паломницька служба Свято-Воскресенського храму в с. Зазим'я (Київська обл.) «Путник» організовує багато паломницьких турів по святинях Криму і Одеської області. Наприклад, 10-денний тур, що є поєднанням відпочинку на морі і відвіданням Кримських святинь.

Організація паломницьких турів цією службою має наступні особливості:

- всі поїздки супроводжує православний екскурсовод, що має великий досвід супроводу паломницьких груп;

- подорож здійснюється на комфортабельних автобусах з відкидними сидіннями на 20, 45 і 60 місць;
- в автобусах доступний перегляд відповідних фільмів духовного змісту;
- немає нічних переїздів, пропонуються різні умови ночівлі: в храмі або монастирі; в багатомісних кімнатах; в маломісних кімнатах; в номерах муніципальних готелів.

Туроператор Континент-Лайн (м. Суми) здійснює регулярні паломницькі тури до Святоуспенської Святогорської Лаври і Почаївської Лаври з відвіданням богослужінь. Вартість туру від 220 грн.

Тернопільська турфірма «Окраїна» пропонує паломницькі тури святинями Волині. Прикладом слугує дводенний тур «Православні святині Волині».

На ринку України також представлені мандрівки до святих міст мусульман Мекки і Медини для здійснення хаджу. Цим займається російська турфірма «Русь-Тревел» (офіс в м. Симферопіль). Приблизна вартість мандрівки від 2400\$.

Характерною особливістю ринку релігійного туризму в Україні є його чітке розмежування на релігійний туризм екскурсійного та паломницького характеру. Турфірми більш орієнтовані на екскурсійні тури і до відвідання релігійних святинь додають певні історичні місця, музеї, або навіть відпочинок на морі. Якщо ж розглянути діяльність релігійних організацій, то вони роблять акцент на духовних потребах вірян. Проте слід зауважити, що в обох випадках рівень комфорту і продуманість деталей подорожі на сучасному етапі є досить високими [89].

На шляху розвитку міжнародного паломницького туризму в Україні існують також певні перепони, серед яких варто зазначити наступні [90]:

- інвентаризація і реставрація історико-культурних, сакральних-духовних місць, пам'яток, які приваблюватимуть туристів. Більшість з цих пам'яток, на жаль, перебуває в занедбаному, непривабливому стані.

- створення сучасної цивілізаційної інфраструктури міжнародного паломницького туризму (шляхи сполучення, зв'язок, місця відпочинку).
- підготовка кваліфікованих кадрів (гідів, провідників туристських груп, організаторів туристських маршрутів) із знанням історії, культури, релігії, традицій, звичаїв, обрядів тих народів, які історично проживали в Україні, а також іноземних мов.
- з метою докладнішого вивчення перспектив розвитку міжнародного паломницького туризму, уточнення можливих потоків туристів з конкретних країн, їхніх інтересів і запитів, необхідно встановити контакти з культур-аташе посольств цих країн в Україні (США, Канади, Ізраїлю, Ватикану, Німеччини, Польщі, Швеції, Болгарії та ін.), а також з товариствами, асоціаціями, національно-культурними фондами, конфесійними центрами національних меншин в Україні. Розв'язання даних проблем мають стати сьогодні невідкладною справою держави, всіх організацій та установ туристичної сфери.

Для повноцінного розвитку релігійного туризму в Україні надзвичайно важливо досягти збереження мирного співжиття, спокою, злагоди між усіма етносами, культурами, конфесіями та віруваннями багатонаціональної України. Міжнаціональний і міжконфесійний мир – підґрунтя та запорука успішного розвитку міжнародного туризму в Україні, який повинен базуватися на загальноєвропейських принципах правового демократичного законодавства. А це, в свою чергу, вимагає від українських туристичних організацій, спеціалістів туристичної індустрії поряд з іншими філософськими та гуманістичними засадами туризмознавства засвоїти, сповідувати та пропагувати дані норми [91].

Проаналізувавши перспективи розвитку релігійного туризму в Україні, можна дійти висновку, що нині у світі дедалі більше набувають розвитку різноманітні види пізнавального, зокрема і релігійного туризму. Маршрути поїздок віруючих різних конфесій здебільшого спрямовані на такі країни, як Ізраїль, Греція, Єгипет, Йорданія, Туреччина, Італія, Індія, Саудівська Аравія, Китайський Тибет та інші місця, що мають релігійну значимість. Вагомим

стримує фактором є вартість запропонованих закордонних поїздок, яка перевищує можливості більшості громадян країни.

Окрім зазначених невирішених питань виїзного релігійного туризму, недостатньо опрацьованим є механізм залучення іноземних туристів до українських святинь, які мають значний конфесійний і культурний інтерес. Враховуючи кризи у галузі туризму, доцільним є розвиток цього сегменту, але на комплексній, програмній основі за підтримки Міністерств інфраструктури, культури, освіти та науки, різних інших відомств, банківських установ, вітчизняних та іноземних інвесторів [92].

Особливу увагу передбачається приділити організації в'їзного релігійного туризму. Це дозволить інвестувати в українську економіку. Найважливішим елементом реалізації цієї програми, безумовно, має бути його рекламно-інформаційний супровід: просування через пресу, радіо і телебачення, випуск книжок і відеофільмів про храми, духовні пам'ятки України тощо. Доцільним є проведення ряду безкоштовних рекламно-інформаційних поїздок, з участю у них діячів різних конфесій, журналістів, представників турагентств, а також відомих і авторитетних осіб.

Незаперечним фактом є те, що Україна має великий потенціал розвитку релігійного туризму. Проте, більшість експертів у цій галузі визнає, що на даний момент він залишається нереалізованим. Головними причинами постають недостатній рівень розвитку інфраструктури, дефіцит інформації про наявні ресурси та маршрути, слабкі зв'язки з міжнародними туристичними фірмами та релігійними організаціями, брак у цій сфері кваліфікованих кадрів. Тільки спільними зусиллями паломницькі служби й туристичні організації за підтримки державних інституцій зможуть відродити й зберегти об'єкти культури, визначні пам'ятки, місця паломництва та створити для них позитивний туристичний імідж.

ВИСНОВКИ

Згідно з поставленими завданнями варто зробити наступні висновки:

1. Станом на сьогодні тематика подорожей з паломницькою та релігійно-пізнавальною метою привертає увагу дедалі більшої кількості як зарубіжних, так і українських дослідників. У своїх наукових роботах і публікаціях вони змістовно та обґрунтовано доводять неоціненний внесок подорожей релігійного спрямування для розвитку індустрії туризму загалом. Останнім часом все більшого значення набуває питання щодо використання новітніх технологій (інтернету, соцмереж тощо) та інших засобів реклами задля просування релігійно-паломницьких турів серед населення. Фахівці з даної сфери також активно залучені до вивчення всесвітнього досвіду та специфіки організації мандрівок із духовною метою.

2. Релігійний туризм має свою глибинну історію, яка походить ще з античних часів. У своєму розвиткові подорожі з метою паломництва пройшли низку етапів своєї еволюції, перетворившись з поодиноких мандрівок на організовану галузь в індустрії туризму. Загальновідомим фактом є те, що потреба давньої людини вклонитися святиням, помолитися за когось або попросити відпущення гріхів фіксується з появою перших релігійних вірувань у різних куточках світу. Кожного року на певні свята давні юдеї відправлялися до Єрусалимського храму для виконання обряду жертвоприношення. Римляни та греки, які сповідували еллінське язичництво, також вирушали до місць поклоніння богів. До прикладу, буддійське паломництво було загальновідомим явищем ще за часів життя засновника релігії Будди Шак'ямуні тощо. Говорячи про сучасний етап розвитку галузі релігійного туризму (кінець ХХ – початок ХХІ ст.) варто зазначити, що він зазнає небезпечних викликів, адже останнім часом світ дедалі частіше стикається з етнічними і релігійними конфліктами. Саме як один з видів туризму релігійні подорожі органічно увійшли в сучасний туристичний процес. На нього припадає 3-5% обсягу світового туристичного потоку, а за оцінками фахівців Всесвітньої туристичної організації (ВТО), ця

галузь через декілька років може зайняти до 20% світового туристичного ринку.

3. Православ'я як одна з основоположних гілок християнства є домінуючою церковною інституцією в сучасній Україні. За кількістю вірян православне віросповідання незалежно від конфесії (ПЦУ, УПЦ МП) посідає перше місце поміж інших конфесій. Тому зовсім не дивно, що наша держава володіє одним з найбагатших в світі ресурсом православної сакрально-паломницької спадщини. До ряду основних релігійно-паломницьких осередків православ'я на українських землях відносять: Києво-Печерську, Почаївську та Святогірську лаври, численні собори – Володимирський, Михайлівський Золотоверхий, Софія Київська, яка має статус національного заповідника, монастирі – Мгарський, Введенський, монастир Афонської ікони Божої Матері, храми – Овруцький Свято-Василівський храм, Миколаївський храм в с. Кулевча Одеської області тощо. В Україні здавна надзвичайно розповсюдженою є традиція вшанування Богоматері, адже більшість православних українців неодмінно вважають її покровителькою та заступницею. Цим пояснюється той факт, що значна кількість сакральних місць православного паломництва на теренах нашої держави присвячено саме постаті Богородиці Діви Марії. Таким чином, велика кількість православної духовно-паломницької спадщини носить такі іменні статуси, як Благовіщенський, Успенський, Покровський, Різдва Пресвятої Богородиці – всі вони безпосередньо вказують на той чи інший епізод земного життя Діви Марії. Неабияку духовну цінність для православних вірян також становлять мощі святих, які, згідно з церковними приписами, спроможні всіляко надавати допомогу тим, хто в покаянні та молитві звертатиметься до них. Одними з перших на давньоукраїнських землях почали вшановуватися мощі преподобних Антонія та Феодосія Печерських, починаючи з XI-XII ст. Саме цим двум святим православний світ завдячує за поширення та розвиток на Русі монашого життя. Низка фахівців, які вивчають предмет релігійного туризму, схильні стверджувати, що одним з найвиразніших аспектів православного паломництва

є потреба прочан здійснювати ритуальні практики, пов'язані з заглибленням у воду: хрещення, пірнання, освячення водою якихось предметів або їжі тощо. Воді надається сакральне значення, бо вона є одним з елементів очищення, повернення до благодаті Божої, внутрішнього оновлення.

Католицизм на українських теренах наряду з православ'ям та іншими світовими релігіями має давнє коріння, яке сягає ще князівської доби. Впродовж радянського періоду католицька церква як в обличчі РКЦ (західного обряду), так і УГКЦ (східного обряду) зазнали значних переслідувань, гонінь, заборон і нищення з боку диктату атеїстичної влади СРСР. Лєвова частка культових місць та святинь, які становили сакральну та духовно-паломницьку цінність для католицького населення тогочасної України, була перетворена на склади, клуби, віддана під міську або промислову забудову тощо. Активне відродження католицької церкви почалося у 1989 р після зустрічі останнього радянського лідера М. Горбачова з папою Іоанном Павлом II, яка буквально ознаменувала вихід з підпілля та відновлення релігійного життя католиків. Станом на сьогодні католицизм, як західна гілка християнства та церковно-інституціональна структура представлена трьома основними конфесіями – це Римо-католицька церква (РКЦ), Українська греко-католицька церква (УГКЦ) та Русинська греко-католицька церква, яка має поширення на Закарпатті. Говорячи про внутрішньоукраїнські особливості католицького паломництва, станом на сьогодні рух набрав значних обертів і популярності. Як на церковному, так і на приватному волонтерському рівні організуються комплексні тури паломницького та релігійно-пізнавального спрямування, які включають в себе відвидини богослужінь, участь у таїнствах, вшанування сакральних об'єктів, духовні бесіди зі священниками, проповідниками та месіонерами. Останнім часом набули неабиякої популярності тури для молоді, які в собі комбінують духовну складову зі світською програмою, що дає змогу паломникам перепочити, зайнявшись, наприклад, фізичною гімнастикою, оглянути архітектурну спадщину того чи іншого міста, мати вільний час для своїх справ тощо.

Історія єврейського паломництва на українських землях набуло доволі широкого поширення з появою хасидського руху, засновником якого був вельмишановний серед тодішнього єврейства рабин Баал Шем Тов (Бешт). З-поміж інших видатних рабинів, місця поховання яких представляють беззаперечну сакральну цінність для сучасних паломників-хасидів, є могили рабі Нахмана із Брацлава, Ружинського ребе Ізраеля Фрідмана, а також рабі Ізраеля Дов-Бера. Незважаючи на солідну законодавчу базу, яка забезпечує сакральним місцям євреїв в Україні належний правовий захист, на практиці ж ситуація з охороною та відтворенням цих об'єктів паломництва залишається вкрай несприятливою. Це пов'язано, перш за все, з тим, що велика частина вищеназваних сакральних місць не визнана муніципалітетами в якості об'єктів масового паломництва, не має чітко визначеної і демаркованої території, не несе функцій культово-обрядового характеру. Численні сакральні місця хасидів взагалі не отримують належного догляду – близько 90% їх знаходяться в незадовільному стані. Серед серйозних загроз розвитку єврейського релігійного туризму на території України можна також виділити небезпеку повного знищення і забудови даних об'єктів паломництва, використання їх території в сільськогосподарських чи інших нерелігійних цілях, а також вандалізм. Крім цього, виникають додаткові загрози зникнення сакральних місць в результаті природних процесів запустіння, ерозії, вивітрювання. Неможливо оминати увагою, що серед загальних перепон на шляху розвитку єврейського релігійного туризму в Україні стоїть відсутність розвиненої туристської інфраструктури відповідного рівня, погана транспортна доступність, недостатнє екскурсійне забезпечення.

Мусульманська релігія є відомою на українських теренах ще за часів, коли мандрівники, філософи та вчені з Арабського Сходу відвідували наші землі з метою проведення своїх досліджень та пізнання культури далеких слов'ян. На даний час, іслам в Україні представлений різними за розміром, територіальним розподілом та впливом управлінськими організаціями та угрупованнями, які під своїм лоном об'єднують представників

багатонаціональної мусульманської громади (умми). Розглядаючи питання ісламського паломництва на сучасних українських теренах, варто вживати термін «умра», який, на відміну від хаджу, передбачає здійснення подорожей з метою вклоніння та вшанування певних сакральних місць локального значення. Серед таких виділяють цілу низку об'єктів, розташованих на землях, де протягом століть компактно проживало мусульманське населення (здебільшого татари та караїми). Зокрема варто виділити наступні: Інкерманський азис (могила шейха Якуб-ефенді), гробниці Гази Мансура та Мелек Гайдера в Бахчисараї, Кирк-Азис (сорок святих), розташований поблизу села Кая-Асти, північніше селища Зуя неподалік від Сімферополя, Салгір-Баба на околиці Сімферополя, азиси невідомого святого на березі Мойнакського солоного озера в Євпаторії та в селищі Гурзуф. Дві останні святині мають загальномульманське значення – згідно з легендою, гробниці в Бахчисараї належать мусульманам, які особисто знали пророка Мухаммада. Стосовно умри необхідно зазначити, що зі сторони комерційних структур робота в цьому напрямі не ведеться, тому мусульмани організують паломництво самостійно або за посередництвом місцевих громад і релігійних центрів. Кількість мусульман, які щорічно вирушають в умру, є незначною (декілька сотень осіб). Перспективним є створення відповідного проекту із залученням як іноземних, так і внутрішніх інвестицій задля активізації ісламського паломницького руху всередині країни.

4. У статтях спецвипуску журналу «International Journal of Religious Tourism and Pilgrimage» за 2020 р висловлені надзвичайно актуальні, глибокі і цінні думки науковців, які змушують замислитися над тим, які уроки має винести Україна щодо релігійного туризму та якою має бути її державна політика і громадська думка щодо нього у подальшому. По-перше, вочевидь, і державним органам, і громадянам треба бути більш толерантними по відношенню до почуттів віруючих. Зважаючи на той факт, що уряд України суворо заборонив паломникам-хасидам в'їзд до країни, їх релігійні почуття зазнали сильного удару та глибокого розчарування. По-друге, релігійним

громадам варто наполягати, щоб їхнє керівництво активніше стукало у двері владних кабінетів і змушувало і місцеву, і центральну владу дослухатися до їх думок. І в той же час тим, хто збирається здійснювати релігійні подорожі, слід суворо дотримуватися гігієни і санітарії, щоб більше ніхто не міг сказати, що саме паломники і релігійні туристи «розповсюджують вірус більше за всіх». У цьому зв'язку керівникам релігійних громад є сенс подумати над медичним просвітництвом своїх вірних. По-третє, вченим треба активізувати дослідження релігій в Україні, релігійного туризму і паломницьких традицій, і не просто щоб це залишалось у колах фахівців, а популяризувати ці знання в суспільстві через статті, книги, виступи у ЗМІ, створення нових сайтів з цієї тематики. Давно назріла необхідність розвитку релігієзнавчого напрямку в туризмології, а туризмологічного в релігієзнавстві і культурології. Особливо важливо просувати соціально-антропологічні дослідження в науках про туризм, як також українським ученим вже час взятися за розробку нової науки – антропології туризму. Адже, якщо фахівці світового рівня застерігають нас, що під загрозою опиняється «іншість», а пошук же «Іншого» й «іншості» – це одна з фундаментальних засад антропологічного виміру будь-якого туризму, у тому числі й релігійного, то цю проблему досліджувати треба терміново.

5. Незаперечним фактом є те, що Україна має великий потенціал розвитку релігійного туризму. Проте, більшість експертів у цій галузі визнає, що на даний момент він залишається нереалізованим. Головними причинами постають недостатній рівень розвитку інфраструктури, дефіцит інформації про наявні ресурси та маршрути, слабкі зв'язки з міжнародними туристичними фірмами та релігійними організаціями, брак у цій сфері кваліфікованих кадрів. Тільки спільними зусиллями паломницькі служби й туристичні організації за підтримки державних інституцій зможуть відродити й зберегти об'єкти культури, визначні пам'ятки, місця паломництва та створити для них позитивний туристичний імідж. Особливу увагу передбачається приділити організації в'їзного релігійного туризму. Це дозволить інвестувати в українську економіку. Найважливішим елементом реалізації цієї програми, безумовно, має

бути його рекламно-інформаційний супровід: просування через пресу, радіо і телебачення, випуск книжок і відеофільмів про храми, духовні пам'ятки України тощо. Доцільним є проведення ряду безкоштовних рекламно-інформаційних поїздок, з участю у них діячів різних конфесій, журналістів, представників турагентств, а також відомих і авторитетних осіб.

РЕЗЮМЕ

Терентьєв Михайло Віталійович

ОСОБЛИВОСТІ ОРГАНІЗАЦІЇ ТА ПЕРСПЕКТИВИ РОЗВИТКУ РЕЛІГІЙНОГО ТУРИЗМУ В УКРАЇНІ

Кваліфікаційна робота присвячена дослідженню релігійного туризму в Україні. Мета роботи – розкриття специфічних особливостей організації та перспектив розвитку релігійного туризму в Україні. Завдання роботи: проаналізувати історіографію, дослідження та сучасний стан наукової розробки проблеми; охарактеризувати еволюцію розвитку релігійного туризму; дослідити релігійно-паломницькі осередки православ'я, католицизму, іудаїзму та ісламу в країні; встановити вплив пандемії COVID-19 на релігійний туризм в Україні; окреслити тенденції та перспективи розвитку релігійного туризму в державі. Об'єктом дослідження є релігійний туризм в Україні, а предметом – характерні особливості організації та перспективи розвитку релігійного туризму в Україні. У ході виконання кваліфікаційної роботи були використані методи аналізу, синтезу, систематизації, зіставлення, класифікації, а також порівняльний та історичний методи.

В кваліфікаційній роботі проаналізовані історіографію, дослідження та сучасний стан наукової розробки проблеми, охарактеризована еволюцію розвитку релігійного туризму, досліджені релігійно-паломницькі осередки православ'я, католицизму, іудаїзму та ісламу в країні; встановлений вплив пандемії COVID-19 на релігійний туризм в Україні; окреслені тенденції та перспективи розвитку релігійного туризму в державі.

Ключові слова: релігійний туризм, паломництво, прочани, сакральна спадщина, святі місця, об'єкти поклоніння, православ'я, католицизм, юдаїзм, іслам, COVID-19, Україна.

RESUME

Tierientiev Mykhailo Vitaliyovych

SPECIFICS OF MANAGEMENT AND PROSPECTS OF DEVELOPMENT OF RELIGIOUS TOURISM IN UKRAINE

The work is devoted to the study of religious tourism in Ukraine. The purpose of the work is to reveal the specific features of the organization and prospects for the development of religious tourism in Ukraine. The main tasks of the paper are the following: to analyze the historiography, research and current state of scientific development of the problem; to characterize the evolution of the development of religious tourism; to study the religious and pilgrimage centers of Orthodoxy, Catholicism, Judaism and Islam in the country; to establish the impact of the COVID-19 pandemic on religious tourism in Ukraine; outline trends and prospects for the development of religious tourism in the state. The object of research is religious tourism in Ukraine, and the subject is the characteristics of the organization and prospects for the development of religious tourism in Ukraine. In the work, the following methods were used: analysis, synthesis, systematization, comparison, classification, as well as comparative and historical methods.

The work analyzes the historiography, research and current state of scientific development of the problem, describes the evolution of religious tourism, studies the religious and pilgrimage centers of Orthodoxy, Catholicism, Judaism and Islam in the country; establishes the impact of the COVID-19 pandemic on religious tourism in Ukraine; outlines trends and prospects for the development of religious tourism in the state.

Keywords: religious tourism, pilgrimage, pilgrims, sacred heritage, holy places, objects of worship, Orthodoxy, Catholicism, Judaism, Islam, COVID-19, Ukraine.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Медвідь Л. І. Релігійний туризм як один з напрямів розвитку туристичної галузі Закарпатської області. Рекреаційний потенціал Прикарпаття: історія, сучасний стан, перспективи [Текст]: мат. міжнар. наук. конф. Туризм і розвиток регіону (19 – 21 жовтня 2011 р., м. Івано-Франківськ; м. Яремче). Вип. 3 / гол. ред. В. Клапчук; відп. секр. В. Шикеринець; Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника. Івано-Франківськ: Фоліант, 2011. С. 361.
2. Борисенко И.В. Специфика организации религиозных и паломнических поездок. Сервис. 2019. № 3. С. 3-9.
3. Божук Т.І. Формування релігійно-туристичної індустрії. Географія та туризм. 2011. Вип. 14. С.132-136.
4. Шаблій О. І. Суспільна географія: теорія, історія, українознавчі студії / О. І. Шаблій. Л. : Львів. нац. ун-т ім. І. Франка, 2001. 744 с.; Шевчук Л. Т. Сакральна географія : навч. посіб. / Л. Т. Шевчук. Л. : Вид. центр ЛНУ ім. І. Франка, 1999. 160 с.; Бейдик О. О. Рекреаційно-туристські ресурси України: Методологія та методика аналізу, термінологія, районування / Бейдик О. О. К. : ВПЦ “Київ. ун-т”, 2001. 395 с.; Павлов С. В. Географія релігій / С. В. Павлов, К. В. Мезенцев, О. О. Любіцева. К. : АртЕк, 1998. 504 с.
5. Яроцький П.Л. Паломницький (релігійний) туризм в Україні: перспективи розвитку. Релігієзнавство. Навчальний посібник. 2-ге вид. К., 2004.; Жданов Н.С. Паломницький туризм проти і за. Турист. 2003 р. № 6.
6. Дусенко С.В. Средства размещения для паломников: история и современность / Дусенко С.В., Шунина Е.В. Современные проблемы сервиса и туризма. 2009. № 4. С. 56-63.
7. Александрова А. Ю. Международный туризм / А.Ю Александрова. М.: Аспект пресс, 2004. 52 с.
8. Анурин, В.Ф. Маркетинговые исследования потребительского рынка: уникальный отечественный опыт / В. Ф. Анурин. СПб.: Питер, 2004. 269

с. Прокопенко Т.А. Особенности практической организации поездок в религиозном туризме. Курортно-рекреационный комплекс в системе регионального развития: инновационные подходы. 2007. № 1. С. 182-186.

9. Христов Т.Т. Религиозный туризм: учеб. пособие / Т.Т. Христов. Москва: Академия, 2003. 287 с.

10. Бабкин А.В. Специальные виды туризма. – Феникс, Ростов-на-Дону: 2008. с.21, 21-37 с. Якунин В.Н. Религиозный туризм и паломничество: особенности организации, проблемы и перспективы развития. Культурное наследие России. 2017. № 1. С. 71-76.

11. Fernandes C. A new research approach for religious tourism: The case study of the Portuguese route to Santiago / C. Fernandes E. Pimenta F. Gonçalves, S. Rachão // International Journal of Tourism Policy. 2012. № 4 (2) P. 83-94.

12. Finney R.Z.a, Orwig R.A.b., Spake D.F.a Lotus-eaters, pilgrims, seekers, and accidental tourists: How different travelers consume the sacred and the profane. Services Marketing Quarterly. 2009. № 30 (2). P. 148-173.

13. Gupta K., Gulla A. Internet deployment in the spiritual tourism industry: The case of Vaishno Devi Shrine. Worldwide Hospitality and Tourism Themes. 2010. № 2 (5). P. 507-519.

14. Биржаков М.Б. Паломнический и религиозный туризм. Туристские Фирмы, справочник / М.Б. Биржаков. СПб: ОЛБИС, 1997. С. 117-122.

15. Hosseini R.S.a b, Zainal A.a Religious tourism: Shiite shrines a powerful tool for regional development for Mashhad City, Iran. Current Issues in Hospitality and Tourism Research and Innovations: Proceedings of the International Hospitality and Tourism Conference (IHTC). 2012. P. 561-565.

16. Hughes K., Bond N., Ballantyne R. Designing and managing interpretive experiences at religious sites: Visitors' perceptions of Canterbury Cathedral // Tourism Management. 2013. № 36. P. 210-220.

17. Kovacs C.L. Pompeii and its material reproductions: The rise of a tourist site in the nineteenth century // Journal of Tourism History. 2013. № 5 (1). P. 25-49.

18. Зорин И.В., Каверина Т.П., Квартальнов В.А. и др. Менеджмент туризма: Туризм как вид деятельности: Учебник М.: Финансы и статистика, 2001. 288 с.
19. Ірина Литвин. Науковий часопис НПУ імені М.П. Драгоманова. Серія 6: Історичні науки. 2014. Вип.12. С. 280-287.
20. Каурова А.Д. Организация сферы туризма: Учеб. пособие. СПб: Издательский дом Герда, 2005. 320 с.
21. Лучицкая С. И. Путешествие в Святую Землю в XII—XIII вв.: Очерк истории повседневной жизни. С. 72-102. Религиозный туризм: Учеб. пособие для студ. высш. учеб. Заведений / Т.Т.Христов. 2-е изд., испр. М.: Издательский центр Академия, 2005. 288 с.
22. Шевчук Л. Т. Сакральна географія : Навч. посібник / Шевчук Л. Т. - Львів: Видавничий центр ЛНУ ім. І. Франка, 1999. 160 с.
23. Сенин В.С. Организация международного туризма: Учебник / В.С. Сенин. 2-е., перераб. и доп. М.: Финансы и статистика, 2003. 400 с.
24. Жданов Н.С. Паломницький туризм – проти і за. Турист. 2003 р. № 6. С.65.
25. Сапелкіна З.П. Релігійний туризм. К.: Альтерпрес, 2009. 99 с.
26. Яроцький П. Л. Паломницький (релігійний) туризм в Україні: перспективи розвитку./П.Л. Яроцький. Релігієзнавство. Навчальний посібник. 2-ге вид. К., 2004. 308 с.
27. Сапелкіна З.П. Вказ. праця. С. 35.
28. Шевчук Л. Т. Вказ. праця. С. 27.
29. Уварова Г. Рекреаційно-туристичний потенціал України. Географія та основи економіки в школі. 2008. № 2. С. 29.
30. Масляк П.О. Рекреаційна географія: Навчальний посібник. К.: Знання, 2008. С.137-139.
31. Релігія і соціокультурні зміни в Центрально-Східній Європі..... Людина і світ. 2001. №2. С 18.
32. Жданов Н.С. Вказ. праця С.8.

33. Панченко С. А. Релігійний туризм в Україні: стан, потенціал, перспективи. Монографія. Київ: Автограф, 2019. С. 22-24.
34. Маїло Я.В. Проблеми розвитку релігійного туризму в Україні. Матеріали Всеукр. студентської наук. Конф. Студентська наука в новому тисячолітті: сучасні проблеми громадського харчування, готельного господарства та туризму (19-21 квітня 2000 р., м. Київ). - К.: Київський держ. торговельно-економічний ун-т, 2000. С. 119-121.
35. Києво-Печерський патерик. Репр. вид. Київ: Час, 1991. С. 156.
36. Рожко В. Православні святині історичної Волині / Володимир Рожко. Луцьк: ВАТ Волинська обласна друкарня, 2009. 558 с.
37. Якунин В. Н. Развитие религиозного туризма как составляющей части историко-культурного наследия на современном этапе. Вестник Саратовского государственного технического университета. 2011. № 4 (60), вып. 2. С. 282.
38. Любіцева О.О., Романчук С.П. Напрямки розвитку релігійного туризму в Україні. Матеріали Міжнар. наук.-практ. конф. Туризм у XXI столітті: глобальні тенденції і регіональні особливості (м. Київ, 10-11 жовтня 2001 р.). К.: Знання України, 2002. С. 61-65.
39. Panchenko S. Effectiveness Analysis of Entrepreneurship Model of Development Qualities of Future Managers / Dobina T., Haidukevych K., Petrova I., Sabadash J. // Journal of Entrepreneurship Education (JEE). 2019, Volume 22, Issue 3. URL: <https://www.abacademies.org/articles/effectiveness-analysis-of-entrepreneurship-model-of-development-qualities-of-future-managers-8258.html>.
40. Элиаде М. Очерки сравнительного религиоведения / М. Элиаде. М.: Ладомир, 1999. 488 с.
41. Адальберт Магдебургский. Католическая энциклопедия. Т.1. М.: 2002. Ст. 78 Лозниця В.С. Психологія менеджменту: навч. посіб. К.: ТОВ УВПК Екс- об, 2010. 512 с.
42. Задворный В. Л., Юдин А. В. История Католической Церкви в России. Краткий очерк, 1995.

43. 10 святих місць в Україні, які варто відвідати кожному християнину. CREDO. 2013. № 1 (127). С. 11.
44. Панкова Є.В. Туристичне краєзнавство: Навчальний посібник. К.: Альтерпрес, 2003. 352 с.
45. Róbert Štefko, Alžbeta Királ'ová, Martin Mudrík (International Conference on Strategic Innovative Marketing, IC-SIM 2014, September 1-4, 2014, Madrid, Spain Strategic Marketing Communication in Pilgrimage Tourism. Róbert Štefko, Alžbeta Királ'ová, Martin Mudrík (2015), Procedia. Social and Behavioral Sciences 175, p. 423-430.
46. Івченко А. Україна. Путівник. К.: Картографія, 2007. 640 с.
47. Конищева Н. И. Проблемы развития религиозно-паломнического туризма в Украине // Вісник ДІТБ. Серія Економіка, організація і управління підприємствами (в туристичній сфері). 2006. №10. С. 229-235.
48. Звіт про мережу церков і релігійних організацій в Україні станом на 01.01.2018 р. [Електронний ресурс]. Режим доступу: https://risu.org.ua/ua/index/resources/statistics/ukr_2018/70440/.
49. Звіт про мережу церков і релігійних організацій в Україні станом на 01.01.2014 р. [Електронний ресурс]. Режим доступу: <https://risu.org.ua/ua/index/resources/statistics/ukr2014/55893/>.
50. Андросова В.І. Хасидський рух Хабад у процесі адаптації до суспільно-політичних і соціокультурних реалій українського соціуму: автореф. дис... канд. філос. наук: 09.00.11. К.: НАН України, Ін-т філософії ім. Г. Сковороди, 2009. 16 с.
51. Бубер М. Хасидские истории. Первые учителя. М.: Мосты культуры; Иерусалим: Гешарим, 2006. 524 с.
52. Бубер М. Хасидские предания. Первые наставники. М.Л. Хорьков. М.: Республика, 1997. 335 с.
53. Панченко С.А. Культуротворчий потенціал релігійного туризму: становлення українського досвіду: автореф. дис., канд. культурології: 26.00.01. К.: Нац. акад. кер. кадрів культури і мистецтв, 2018. 20 с.

54. Сапелкіна З.П. Вказ. праця. 244 с.
55. Шпарага Т.І., Михалюк М.М. Напрями використання місць захоронень в туризмі. Матеріали міжнар. наук.-практ. конф. Стратегія розвитку національного туризму і його кадрове забезпечення. К.: Альфа-ПК, 2015. С. 42-45.
56. Шпарага Т.І., Михалюк М.М. Передумови виникнення і сучасний стан хасидського паломництва в Україні. Географія та туризм: наук. зб. К.: Альтерпрес, 2012. Вип. 22. С. 98-105.
57. Шпарага Т.І., Михалюк М.М. Туризм місцями єврейських захоронень в Україні. Історія української географії. Всеукраїнський науково-теоретичний часопис. Тернопіль, 2012. Вип. 26. С.136-139.
58. Perl J. Hasidic tales and letters. Jerusalem: Israel Academy of sci. a. humanities, 1969. VII, 246 p.
59. Mitsuharu 2003 – Mitsuharu A. Hasidic Pilgrimage to Uman, Past and Present: The Ambiguous Centrality of a Jewish Sacred Place in Ukraine. Jews and Slavs. 2003. Vol. 11. P. 121-151
60. Антонов Д.И. Два «тела» иконы: общение с сакральным образом как апроприация силы. Вестник РГГУ. Серия История. Филология. Культурология. Востоковедение. 2018. № 7. С. 9-34.
61. Бессонов И.А. Записки Богу и святым в русской и еврейской традиции. Старое и новое в славянской и еврейской культурной традиции / Под ред. О.В. Беловой. М.: Сэфер, 2012. С. 165-178.
62. Белова О.В. Этнокультурные стереотипы в славянской народной традиции. М.: Индрик, 2005. 287 с.
63. Гринберг М.Л. Реставрация еврейских святынь на Украине в 1988 году // Возрождение. Иерусалим: Шамир, 1990. С. 154-170.
64. Дымшиц В.А. Еврейское кладбище: место, куда не ходят. Штетл: XXI век: полевые исследования. СПб.: Европейский ун-т в Санкт-Петербурге, 2008. С. 135-158.

65. Каспина М.М. Почитание Штефанештского ребе: прошлое и настоящее. Старое и новое в славянской и еврейской культурной традиции / Под ред. О.В. Беловой. М.: Сэфер, 2012. С. 120-135.
66. Киреева Н.М. Обращение к чужому праведнику в магических целях (на материале паломничества нееврейского населения к могилам праведников на Буковине). Народная медицина и магия в славянской и еврейской культурной традиции: Сб. ст. / Под ред. О.В. Беловой. М., 2007. С. 137-144.
67. Кормина Ж.В. Паломники: этнографические очерки православного номадизма. М.: Высшая школа экономики, 2019. 349 с.
68. Лурье В.М. Введение в критическую агиографию. СПб.: Ахиота, 2009. 238 с.
69. Мороз А.Б. Народная агиография: устные и книжные основы фольклорного культа святых. М.: Форум: Неолит, 2017. 443 с.
70. Панченко А.А. Исследования в области народного православия: Деревенские святыни Северо-Запада России. СПб.: Алетейя, 1998. 305 с.
71. Biale, Assaf etc. 2017 – Biale D., Assaf D., Brown B., Gellman U., Heilman S., Rosman M., Sagiv G. and Wodziński M. Hasidism: A New History. Princeton: Princeton University Press, 2017. 896 p.
72. Marchenko A. Hasidic Pilgrimage as a Cultural Performance: The Case of Contemporary Ukraine. *Judaica Ukrainica*. 2014. Vol. 3. P. 60-80.
73. Звіт про мережу церков і релігійних організацій в Україні станом на 01.01.2018 р. [Електронний ресурс]. Режим доступу: https://risu.org.ua/ua/index/resources/statistics/ukr_2018/70440/.
74. Саган О. Н. Етноконфесійний синкритизм в ісламі (на прикладі Криму) // Українське релігієзнавство. К., 2006. № 37. С. 129.
75. Духовне управління мусульман Криму: історія, еволюція, проблеми. Релігійна панорама. К., 2010. № 6 (116). С. 87.
76. Амін аль-Касім Хадж кримських татар: історія і факти / Амін аль-Касім, Ділявер Сейдахметов. Умма. 2013. № 13. С. 8.

77. Нетеса С. В. До питання про діяльність мусульманських національно-культурних товариств на території незалежної України. Східний світ. К., 2005. № 2. С. 50.

78. Ісламські процеси у світі та в Україні: реалії і прогнози. Колективна монографія / Відповідальний редактор доктор філософських наук Арістова А. В. Українське релігієзнавство. К., 2011. № 57. С. 154.

79. Панченко, С.А. (2017). Феномен релігійного туризму і паломництва в культурологічному вимірі. Міжнародний вісник: культурологія, філологія, музикознавство. Вип. II (9). 63-67.

80. Борисова, О.В. (2020). Спеціалізований туризм. Київ: Видавничий дім Кондор. 360 с.

81. Хасиди в українських костюмах співали Гімн України (2020). Кореспондент. net, 17 вересня. URL: <https://ua.korrespondent.net/ukraine/4274950-khasydy-vukrainskykh-kostuimakh-spivaly-himn-ukrainy>.

82. Агентства видят в пандемии возможность внести изменения (2020). Carribean News, 13 de Abril. URL: <https://www.cndrussian.com/es/turizm/agentstva-vidyat-vpandemii-vozmozhnost-vnesti-izmeneniya>.

83. Raj, R., Bozonelos, D. (2020). Covid-19 Pandemic: Risks Facing Hajj and Umrah. International Journal of Religious Tourism and Pilgrimage. Vol.8. 93-103.

84. Korstanje, M.E. (2020). The Impact of Coronavirus on Religious Tourism: Is this the End of Pilgrimage? International Journal of Religious Tourism and Pilgrimage. Vol.8. 23-32.

85. Dowson, R. Rev. (2020). A Discussion of the Practical and Theological Impacts of COVID-19 on Religious Worship, Events and Pilgrimage, from a Christian Perspective. International Journal of Religious Tourism and Pilgrimage. Vol.8. 33-51.

86. Pavlović, D. (2020). COVID-19 and Social Distancing Implications for Religious Activities and Travel: The case of the Serbian Orthodox Church. International Journal of Religious Tourism and Pilgrimage. Vol.8. 112-120

87. Сергійко В.Ф. Свобода совісті – правова гарантія розвитку паломницького туризму/В.Ф. Сергійко//Наукові записки Київського університету туризму, економіки і права. Серія: філософські науки. 2011. Випуск 11. С.208-221.

88. География туризма: учебник/кол. авторов; под ред. А.Ю. Александровой. 2-е изд., испр. и доп. М.: КНОРУС, 2009. 592 с.

89. Мальська М.П. Міжнародний туризм/Мальська М.П., Антонюк Н.В., Ганич Н.М. Міжнародний туризм і сфера послуг: Підручник. К.: Знання, 2008. 661с.

90. Кифяк В.Ф. Організація туризму: Навчальний посібник/В.Ф. Кифяк. Чернівці: Книги ХХІ, 2008. 344 с.

91. Свірідова Н.Д., Скорченко Ю.О. Туризм. Словник-довідник: Навчальний посібник/Н.Д. Свірідова, Ю.О. Скорченко. Луганськ: Вид-во СНУ ім. В. Даля, 2009. 310 с.

92. Філософія туризму: Навчальний посібник / Авт.-розробники: Віктор Пазенок, Володимир Федорченко; Київський ун-т туризму, економіки і права. К. : Кондор, 2009. 265с.

ДОДАТКИ

Таблиця 2.1

Статистика розвитку РКЦ в Україні

Дата ^[7]	Спархій	Парафій	Монастирів	Ченців і черниць	Місій	Братств	Навч. закладів	Слухачів в них	Священнослужителів	Недільних шкіл	Періодичних видань
1.01.1997	4	712	24	229			5	216	333	232	
1.01.1998		▲732	▲26	▼219	2	2	—5	▼205	▲341	▲241	
1.01.1999		▲751	▲33	▲252			▲6	▲372	▲401	▲309	
1.01.2000		▲770	▲38	▲262			—6	▲444	▲408	▲337	
1.01.2001		▲798	▲50	▲309	▲22		—6	▲483	▲431	▲405	
1.01.2002		▲818	▲66	▲436	▲31		—6	▲493	▲450	▲471	
1.01.2003		▲840	▲73	▲564	—31		▲7	▲1073	▲477	▲504	15
1.01.2004		▲854	▲80	▲635	▲37		—7	▼782	▼474	▲518	▼13
1.01.2005	▲11	▲870	▲83	▼607	▲39	▲3	—7	▼731	▲484	▲528	—13
1.01.2006	—11	▲872	—83	▲615	—39	—3	—7	▼687	▲499	▲553	—13
1.01.2007	▲14	▲883	▲88	▲656	—39	▼2	▲8	▼671	▲527	▼551	▲14
1.01.2008	▲18	▲895	▲91	▲667	—39	▲3	—8	▼634	▲541	▼517	—14
1.01.2009	▲20	▲901	—91	▲704	▲40	—3	—8	▼569	▲559	▲523	▼13
1.01.2010	▲21	▲904	▲96	▼695	▲41	—3	—8	▲581	▲566	▲524	—13
1.01.2011	▲22	▲909	—96	▼681	—41	▲4	—8	▲602	▲579	▼515	—13
1.01.2012	—22	▲913	▲100	▼663	—41	—4	—8	▲619	▲608	▲518	—13
1.01.2013	▲25	▲919	▲105	▼648	—41	—4	▲9	▼614	—608	▲521	—13
1.01.2014	▼24	▲942	▲108	▲652	▼40	▲6	—9	▼411	▲612	▼483	▼9
1.01.2015	—24	▼931	▲109	▼637	—40	—6	—9	—411	▼603	▼387	▲10
1.01.2016	▼18	▲933	▼106	—637	—40	—6	▲10	▲431	▼580	▼362	▲18
1.01.2017	—18	▲934	▲107	▲644	▲42	▼5	—10	▼386	▲622	▲373	▲19
1.01.2018	—18	▲937	▲109	▼641	▼41	▲6	—10	▲382	▼608	▲397	▲20
1.01.2019	▲19	▲943	▲111	▲664	—41	▼5	—10	▼378	▲707	▲390	—20

Таблиця 2.2

Статистика розвитку УГКЦ в Україні

Дата ^[43]	Спархій	Парафій	Монастирів	Ченців і черниць	Місій	Братств	Навч. закладів	Слухачів в них	Священнослужителів	Недільних шкіл	Періодичних видань
1.01.1997		3087	55	1292			9	1459	2011	695	
1.01.1998		▲3143	▲61	—1292	1		—9	▼1385	▲2052	▲941	
1.01.1999		▲3198	▲73	▼1274			▲10	▲1527	▲2161	▲997	
1.01.2000		▲3234	▲78	▼1188			▲12	▲1588	▼1976	▼755	
1.01.2001		▲3268	▲79	▼1168	▲7		—12	▼1412	▼1872	▼690	
1.01.2002		▲3289	▲86	▼1123	▲9		▲13	▼1206	▲1944	▲735	
1.01.2003		▲3292	▲89	▼1096	—9		▲14	▲1413	▲2075	▲907	26
1.01.2004		▲3328	▲92	▲1134	▲14		▼13	▲1581	▼2051	▲1132	▲27
1.01.2005	18	▲3386	▲93	▲1205	—14	—2	—13	▲1673	▲2103	▲1186	—27
1.01.2006	—18	▲3438	▲94	▲1216	▲15	—2	▲16	▲1716	▲2136	▲1198	▼26
1.01.2007	—18	▲3476	▲97	▲1235	—15	—2	▼15	▼1587	▲2191	▲1224	▲27
1.01.2008	—18	▲3526	▲102	▲1269	▲17	—2	—15	▲1597	▲2217	▼1163	▲28
1.01.2009	▲21	▲3566	▲106	▼1250	—17	—2	—15	▼1539	▲2303	▼1156	▼27
1.01.2010	▲22	▲3597	▼105	▼1248	▲21	—2	—15	▼1525	▲2347	▼1138	—27
1.01.2011	—22	▲3646	▲115	▲1296	▲23	—2	▲16	▲1587	▲2424	▲1163	▲28
1.01.2012	—22	▲3699	▲117	▼1265	▲24	—2	—16	▼1389	▲2545	▲1261	▼27
1.01.2013	—22	▲3734	—117	▼1093	▲25	—2	—16	▼1315	▲2594	▲1276	—27
1.01.2014	—22	▲3765	▲120	▲1169	▼23	—2	—16	▼1307	▲2625	▲1291	▲28
1.01.2015	▲24	▲3769	—120	▲1173	▲24	—2	▲17	▲1336	▲2743	▲1322	▼27
1.01.2016 ^[a]	▼22	▼3366	▼102	▼1042	▲26	▼1	▼16	▲2037	▼2714	▲1896	▲43
1.01.2017	—22	▲3394	—102	▲1051	—26	—1	—16	▲2270	▲2755	▲2002	▲58
1.01.2018	▲24	▲3433	▲103	▲1055	—26	—1	—16	—2270	▼2713	▲2041	—58
1.01.2019	▲25	▲3470	—103	▲1057	—26	—1	—16	▲2276	▲2733	▼2039	—58

Таблиця 2.3

Знакові місця юдейського паломництва в Україні

№	Місце розташування	Поховання видатних діячів хасидизму
1	Вінницька обл., м. Брацлав	рабі Натан Штернгарц (1780-1844) – один з учнів рабі Нахмана, записував його проповіді
2	Житомирська обл., м. Бердичів	рабі Лейва-Іцхок (1740-1810) – учень Магіда з Межирича, поширював хасидизм на Волині
3	Житомирська обл., м. Житомир	рабі Аарон з Житомира (? -1816) – автор книги «Толдот Аарон»
4	Івано-Франківська обл., м. Косів	рабі Менахем-мендаль Косовер, його син та онук – цадики з Косово, засновники Вижницькї династїї хасидів
5	Київська обл., м. Фастів	рабі Авраам-а-Малах (1741-1776) – син рабі Дова-Берїте, Магіда з Межерича, автор книги-коментаря до Тори «Хесед-ле-Авраам»
6	Київська обл., смт. Тараща	рабі Рафаель з Бершадї (? -1827) – учень і послїдовник рабі Пїнхаса з Корець
7	Львівська обл., м. Белз	рабі Шалом Роке (1779-1855) – засновник місцевої хасидської династїї
8	Львівська обл., м. Жидачів	рабі Цві (Гїрш) з Жидачева (1762-1831) - засновник Жидачівської хасидської династїї
9	Полтавська обл., м. Гадяч	рабі Шнеур-Залман з Ляд (Алтер Ребе) (1745-1813) – засновник руху Хабад, одного з відгалужень хасидизму
10	Тернопільська обл., м. Підгайці	рабі Захарїя Мендель (? -1791) – автор творів «Менорот Захарїя», «Захарїя Мешулам», «Захарїя Йамевїн»
11	Тернопільська обл., м. Чортків	рабі Давид Моше Фрїдман (1827-1904) – засновник Чортківської хасидської династїї

12	Хмельницька обл., сmt. Ганнопіль	рабі Дов-Беріте з Межерича (Магід з Межирича) (1704-1772) – став другим лідером хасидського руху і вчителем для сотень хасидів
13	Хмельницька обл., сmt. Меджибіж	рабі Ізраель Баал Шем Тов (Бешт) (1698-1760) – засновник хасидизму
14	Хмельницька обл., м. Полонне	рабі Яків Йосеф з Полонного (1710-1784) – хасидський цадик, учень Бешта, який першим письмово виклав вчення хасидизму
15	Хмельницька обл., м. Славута	рабі Моше Шапіро (1758-1838) – син відомого цадика рабі Пінхаса з м. Корець, очільник єврейської громади міста у XVIII ст., заснував єврейську друкарню у м. Славута
16	Хмельницька обл., м. Шепетівка	рабі Пінхас з м. Корець (1728-1790) – учень Бешта, видатний хасидський наставник
17	Чернігівська обл., м. Ніжин	рабі Дов-Бер з сmt. Любавич (Мітлер Ребе) (1773-1827) – син Алтер Ребе і другий Любавицький ребе
18	Черкаська обл., м. Умань	рабі Нахман (1772-1810) – засновник Брацлавського хасидизму, правнук рабі Ізраель Баал Шем Тоба
19	Чернівецька обл., м. Вижниця	рабі Бешт Менахем Мендель бен Хаїм Хагер (1830-1884) – засновник Вижницької хасидської династії
20	Чернівецька обл., сmt. Садгора	рабі Ізраель Фрідман (Ружинський Ребе) (1797-1850) – онук Магіда з Межерича

МУСУЛЬМАНИ В УКРАЇНІ

Рис. 2.1. Мапа історичного поширення ісламу в Україні

Таблиця 2.4

Дати щорічного хаджу за григоріанським календарем

2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018	2019	2020	2021
5 листопада	25 жовтня	14 жовтня	3 жовтня	22 вересня	10 вересня	31 серпня	20 серпня	10 серпня	30 липня	19 липня